

VONYÓ JÓZSEF

VÁROSOK, ÜZEMEK, INTÉZMÉNYEK

Tervek, tapasztalatok, tanulmányok

KR
KRONOSZ

Vonyó József

Városok, üzemek, intézmények

Anikónak

VONYÓ JÓZSEF

VÁROSOK, ÜZEMEK, INTÉZMÉNYEK

Tervek, tapasztalatok, tanulmányok

Kronosz Kiadó
2012

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2012-ben megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6048-12-7

A borítón balra a pécsi Hamerli Gépgyár és Öntöde az 1910-es években (forrás: Csorba Győző Megyei-Városi Könyvtár, Helyismereti Gyűjtemény képtára), jobbra pécsi látkép a Magasház tetejéről az 1970-es évek végén (forrás: FORTEPAN) látható.

© Vonyó József
© Kronosz Kiadó

Tartalom

Előszó helyett. A hely-, város-, üzem- és intézménytörténet-írás néhány kérdéséről	7
KUTATÁSSZERVEZÉS. PROGRAMOK, TEMATIKÁK, TAPASZTALATOK	39
Pécs története. Egy várostörténeti monográfia elkészítésének alapelvei és munkaprogramja	41
Szemponatok a város- illetve községtörténeti monográfiák elkészítését szolgáló alap kutatás megszervezéséhez	58
Egy ellentmondásos kutatási program (rész)története. A Pécs története c. nagymonográfia megírásának legújabb kísérlete	79
Előszó a Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai c. kötethez	115
Városismeret, társadalom, politika	123
Egy közép vállalat az államszocializmus korában (Szemponatok egy üzemtörténeti monográfia elkészítésének megszervezéséhez)	131
TANULMÁNYOK, CIKKEK	143
Politikai ideológia, hatalmi politika és városimázs 1949–1990 (Egy vizsgálati szempont a második világháború utáni várostörténet kutatásában – Pécs és Szeged példáján)	145
Pécs kultúrtörténete dióhéjban	161
A Pécsi Akadémiai Bizottság harminc éve (1969–1999)	172
A Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportjának negyven éve	194
A Magyar Történelmi Társulat regionális és helyi szervezetei	208
A közölt írások eredeti megjelenési helye	224

Előszó helyett

A hely-, város-, üzem- és intézménytörténet-írás néhány kérdéséről

Gyakorta fogalmazzuk meg kételyeket egy-egy szerző korábban megjelent tanulmányainak gyűjteményes kötetben történő kiadása kapcsán. Annak ellenére, hogy az olvasók (kutatók) számára kétségtelenül hasznos, ha nem kell azokat több év alatt megjelent folyóiratokban, tanulmánykötetben keresni és elolvasni. Annak is megvan a maga haszna, ha az adott szerző azonos témakörben született írásai alapján összefüggően vizsgálhatjuk az illető koncepcióját, álláspontját, illetve annak elemeit, esetleges időbeli változásait.

Kiváltképp indokoltnak tűnhet a kételkedés, ha nem (csak) elméleti igényű, vagy történeti elemzéseket tartalmazó tanulmányokat, hanem részben egy adott település vagy gyár történetének feltárását szolgáló kutatási programokat, tématerveket, illetve kutatásszervezési tapasztalatokat tartalmazó írásokat ad közre valaki. Különösen olyan időszakban, amikor a témakör iránt érdeklődő olvasó (kutató) – főleg a várostörténet vonatkozásában – tömegével talál *elméleti és módszertani* munkákat, város-, illetve településmonográfiákat, üzem- és intézménytörténeteket; magyar és idegen szerzőktől származó könyveket, tanulmányokat. Mindez azzal is összefügg, hogy az utóbbi évtizedekben – a korábbi városbiográfiák változatlan preferálása mellett – Magyarországon is alapvetően új irányokat vett a várostörténet-írás. Követve – elsősorban – az angolszász országok történettudományának példáját, ahol az 1960-as évektől vált önálló kutatási szakiránnyá a várostörténet.¹

Mégis vállaljuk e – főként kutatásszervezéssel kapcsolatos – dokumentumok, illetve néhány város- és intézménytörténeti tanulmány közreadását. Elsősorban azzal a céllal, hogy tanulságul szolgáló, esetleg néhány vonatkozásban követhető mintával segítsük a hasonló kutatásokba kezdőket. Abban a tudatban persze, hogy e néhány munka nem elegendő a tájékozódáshoz – sőt, önmagában félrevezető is lehet. Annak, aki város- vagy üzem-/intézmény-

---

¹ Lásd Bácskai Vera: A várostörténet újabb dilemmái. In: *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. Szerk.: Vonyó József, Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2003. 13.; Uő.: *Várostörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris, Budapest, 2003. 244–245.

ménytörténeti búvárkodásba kezd, ennél sokkal szélesebb körű elméleti és módszertani ismeretekre van szüksége. Ebben kíván segítséget nyújtani az a vázlatos – a talán túlzó mennyiségűnek tűnő bibliográfiai adat ellenére is csak a legfőbb kérdéseket felvető, s utalásszerű példákkal szolgáló² – áttekintés, mely az alábbiakban olvasható.

* * *

Mindenekelőtt néhány szó a fogalmakról. A modern magyarországi történetírás kialakulását követően, kezdetben két nagyobb csoportba osztályozták az ország történetével foglalkozó munkákat: az *országos történetet* tárgyaló művektől elkülönítették a *helytörténeti* vonatkozásúakat. Az utóbbiakat a szakma hosszú ideig (sokan a legutóbbi évtizedekig) alacsony színvonalú, partikuláris, sőt provinciális alkotásoknak tekintette, melyeknek legfeljebb egyes adatai hasznosíthatóak, de nem sorolhatók a tudományos művek közé. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy a szaktörténészek elzárkózása miatt zömmel amatőr, lokálpatrióta műkedvelők művelték a műfajt, akik gyakran adtak alapot a fenti kritikára. A 20. század első felében azonban megjelent az igény arra, hogy a szaktörténészek is foglalkozzanak helytörténeti kutatásokkal, ami még évtizedekig inkább ellenállásba ütközött, mintsem támogatásra talált volna.³

Kezdetben a helytörténethez sorolták minden lokális kérdés, az országosnál kisebb közösségek kutatását, illetve az ennek eredményeként megszületett opusokat. Egyrészt területi egységek – települések (városok és községek, falvak egyaránt), illetve közigazgatási egységek (megyék, járások) és sajátos tájegységek (pl. Ormánság, Göcsej stb.); másrészt az üzemek, vállalkozások és a legkülönbözőbb típusú, funkciójú helyi intézmények, továbbá egyesületek történetét.⁴ Ebből a tágan értelmezett, meglehetősen ve-

² A rendkívül gazdag szakirodalomból csak magyarországi produktumokra utalunk, hangsúlyozva, hogy azok bibliográfiáiból, jegyzetapparátusából bőséges ismereteket szerezhettünk a releváns nemzetközi szakirodalomról.

³ A felvetések és viták egy részének rövid összefoglalását lásd Stier Miklós – Szász Zoltán: *A helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabb kor.* Budapest, 1980. 10–21. A kezdeményezések közül külön figyelmet érdemel: Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai. Századok*, 58. (1924) 538–566.; Váczy Péter: *A helytörténeti kutatás problémái. Budapesti Szemle*, 1931. 647., 648. és 649. sz. 53–82., Mályusz Elemér erre adott reflexiója *Századok*, 66 (1932) 103–109.

⁴ Még az 1967-ben létrehozott Országos Helytörténeti Tanács elnöke, Székely György is a következőket sorolta a helytörténeti kutatás témaköreiként: „falutörténet, várostörténet, üzemtörténet, iskolatörténet, a munkásság és a munkásmozgalom helytörténete, a dualizmus, a két világháború közötti kor, a Magyar Tanácsköztársaság öröksége és a felszabadulás, a felszabadulás népi intézményei, a felszabadulás utáni társadalmi fejlődés sajátosan helytörténeti problémái.” Székely György: *Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai.* Országos Népművelési Tanács, Budapest, 1971. Idézi: Stier – Szász: *A helytörténetírás módszertani kérdései.* i. m. 15.

gyes tematikából vált ki, s lett a történettudomány önálló ága a *várostartörténet*, s intézményesült önálló kutatási területként főként az *üzem-*, illetve részben az *intézménytörténet*.

A magyarországi várostartörténet-írás főbb tendenciái és eredményei a 20–21. században

A *várostartörténet* önálló részdiszciplínává válásában döntően esett latba az a felismerés, hogy a városok a modern kori átalakulás, az iparosodás és a polgárosodás fő terrénumát képezték, abban a gazdasági, kulturális, vallási és politikai (stb.) élet centrumaiként meghatározó szerepet játszottak – különösen a 19–20. századi Magyarország fejlődésében.

Részben ez a magyarázata annak, hogy egy-egy város történetét a tematikus teljesség igényével tárgyaló ún. *városbiográfiáknak* nagy hagyománya volt Magyarországon. Az első nagy hullámot a 19. század végén a millenium ünneplése, a nemzeti múlt, s ezen belül a saját település sok évszázados történetének megismerése iránti igény felerősödése keltette.⁵ Az első világháborút követő apály után az 1970-es években kapott új lendületet a helytörténeti, ezen belül a várostartörténeti munkák írása, kiadása,⁶ hogy aztán

⁵ A Borovszky Samu szerkesztette *Magyarország vármegyéi és városai* című, nagyszabású sorozat keretében, illetve annak mintájára számos jelentős városunk „biográfiája” született ekkor. Csupán néhány jelentős példa a teljesség igénye nélkül: *Temesvár*. Szerk.: Borovszky Samu. Országos Monográfia Társulat, Budapest, é. n.; *Szatmár-Németi sz. kir. város*. Szerk.: Borovszky Samu. Országos Monográfia Társulat, Budapest, é. n.; *Abauj-Torna vármegye és Kassa*. Szerk.: Sziklay János, Borovszky Samu. Apollo, Budapest, 1896; *Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Szerk.: Borovszky Samu. Országos Monográfia Társulat, Budapest, é. n.; *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Szerk.: Borovszky Samu. Országos Monográfia Társulat, Budapest, é. n. A sorozat összes kötetét elektronikus formában közli: *Magyarország vármegyéi és városai*. [elektronikus dokumentum – CD] Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu. Arcanum, Budapest, 2002. Önálló művekként jelent meg többek között: Reizner János: *Szeged története I–IV*. Szeged, 1899–1900; Kunc Adolf: *Szombathely - Savaria rend. tanácsú város monographiája*. 1. rész Szombathely, 1880. Kárpáti Kelemen: *Szombathely - Savaria rend. tanácsú város monographiája*. 2. rész Szombathely, 1894; Lauschmann Gyula: *Székesfehérvár története I–IV*. Székesfehérvár, 1998. (Az 1912-ben befejezett munkát kiadásáig kéziratként használhatták a kutatók.) E munkák körébe sorolható Várady Ferenc (szerk.): *Baranya múltja és jelenje I–II*. Pécs, 1896–1897, mely Pécs történetét is tárgyalja.

⁶ A kezdetet Budapest történetének monografikus feldolgozása jelentette, amit több város történetének többkötetes kiadása követett. *Budapest története I–V*. Főszerk.: Gerevich László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973–1980; *Szeged története 1–4*. Sorozatszerkesztő: Papp Gyula, Kristó Gyula. Szeged, 1983–1994; *Debrecen története 1–6*. Főszerk.: Ránki György, Orosz István. Debrecen, 1981–2002; *Hódmezővásárhely története I–II*. Főszerk.: Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984–1993; *Vác története 1–2*. Szerk.: Sági Vilmos, Vác, 1983. Példájuk nyomán indult meg a munka az 1990-es években több városunkban (Lásd többek között: *Makó története I–III*. Szerk.: Blazovich László, Tóth Ferenc, Szabó Ferenc. Szeged – Makó, 1993–2004; *Miskolc története I–V*. Főszerk.: Dobrossy István. Miskolc 1996–2007; Kiss Gábor – Tóth

ismét egy millennium kapcsán tetőzzön. Ez utóbbi esetben különösen nagy hangsúlyt kapott a falvak, községek helytörténeti monográfiáinak elkészítése.⁷ A *községtörténetek* – a településtípus funkciói, nagyságrendje, s mind ezekből fakadó eltérései miatt – tartalmilag jelentős sajátosságokat mutatnak a városbiográfiákhoz képest, kutatás-módszertani szempontból azonban az alapkérdésekben meghatározó jelentőségű hasonlóságok is jellemzik őket, legalábbis azonos szakmai, metodikai követelményeknek kell megfelelniük.

Az utolsó szakaszban már új szemlélet és módszertan is megjelent, ami a helytörténet és a várostörténet viszonyával, a történettudományon belüli helyével kapcsolatos tanulmányoknak, elméleti felvetéseknek, vitáknak is eredménye. A két világháború közötti – részben ma is akceptálható szempontokat felvető – állásfoglalásokat⁸ nem részletezve, az 1960-as évektől induló változásokra érdemes figyelni. Ezek nyomán az addig sokak által amatőr hobbitörténészek tudománytalan tevékenységeként kezelt helytörténet egyre inkább a történettudomány elismert és szerves részévé lett. Másrészt – elsősorban az angolszász országokból indult kezdeményezések nyomán – átalakult a várostörténet értelmezése.

E változás lényegét Gyáni Gábor így fogalmazta meg 1995-ben: „A város mint történeti probléma vizsgálata nem egyszerűen helytörténeti jelentősé-

---

Endre – Zágonhidi Czigány Balázs: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Főszerk.: Feiszt György. Szombathely, 1998; *Szekszárd város történeti monográfiája I–II*. Szerk.: Dobos Gyula. H. és é. n. [Szekszárd]; *Nagykanizsa. Városi monográfia*. Első kötet. Szerk.: Dr. Béli József, Dr. Rózsa Miklós és Dr. Rózsáné dr. Lendvai Anna. Nagykanizsa, 1994. Második kötet. Szerk.: Lendvai Anna – Rózsa Miklós. Nagykanizsa, 2006. Pécssett az 1992-ben indult előmunkálatok nyomán 2013-ban kerül nyomdába az első kötet Visy Zsolt szerkesztésében (*Pécs története a honfoglalásig*). Egyes városok történetének tanulmányköteteket szenteltek, melyekben az addigi kutatások eredményeit adták közre: Győr. *Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr, 1971. Ezzel párhuzamosan több tucatnyi falu- és községtörténet készült. Közülük példaként kiemelhető a Csongrád megyében szervezett, s az ezredfordulóig folyó szisztematikus kutatómunka, melynek eredményeként született többek között: *Tápé története és néprajza*. Szerk.: Juhász Antal. Szeged – Tápé, 1971; *Deszk története és néprajza. Tanulmányok*. Szerk.: Hegyi András. Szeged – Deszk, 1984; *Algyő és népe. Tanulmányok*. Szerk.: Hegyi András. Szeged, 1987; *Kistelek története a kezdetektől 1970-ig*. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1991. Természetesen számos más megyét említhetnénk, melyek városainak, községeinek történetét dolgozták fel monografikus igényvel – gyakran inkább csak annak nevezve a rendkívül változatos színvonalú munkákat.

⁷ Ennek kapcsán nagyszabású akciót szerveztek. A *Száz magyar falu* sorozat kötetei a történeti Magyarország egész területéről kiválasztott települések történetéről adtak – nagy többségükben hivatásos kutatók tollából származó, a szakmai igényeknek megfelelő – ám rövid, vázlatos, népszerű jelleggel formált leírást. De számos egyedi, a sorozat köteteinél alaposabb feldolgozás is született ebben az időszakban. E folyamat során adták ki több néhány évvel-évtizeddel korábban várossá lett település történetét. Pl.: *Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai*. Szerk.: Vonyó József. Siklós, 2000; *Zalakaros*. Szerk.: Halász Imre. Zalakaros, 2000; *Pécsvárad*. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad, 2001; *Nagyatád monográfiája I–II*. Szerk.: Bősze Sándor. Nagyatád, 2001, és szervezési nehézségek miatt jelentős késéssel *Szigetvár története*. Szerk.: Bősze Sándor. Szigetvár, 2006.

⁸ Lásd 3. lábjegyzet.

gú ma már. A városbiográfiára szűkülő várostörténet szinte a közelmúltig alig volt több a történetírás egyik marginális ágánál, melyből lehetett ismeret meríteni a nemzeti történetkép megalkotásakor, ám aminek a művelése önmagában sem kellő rangot, sem igazi történetész feladatot nem adhatott. A történelem fogalmának 'társadalomtudományos' átértelmezése hozott ezen a téren döntő változást."⁹

A témakör tudományos jelentőségének honi elismerését jelezte, hogy 1966. január 10-én az MTA Történettudományi Bizottságának kibővített ülésén vitatták meg a várostörténeti kutatások aktuális problémáit Szücs Jenő és Ruzsás Lajos előterjesztése alapján.¹⁰ Ezt követően, 1967-ben, az Országos Népművelési Tanács albizottságaként Országos Helytörténeti Bizottság alakult Székely György vezetésével, azzal a céllal, hogy megfelelő szakmai segítséget adjon a jórészt amatőr helytörténészek kutatómunkájához. Céljuk megvalósítását szolgálták az általuk kiadott módszertani tájékoztató füzetek.¹¹ Hasonló megfontolásból, de a történész szakma képviselőinek e témakör kutatásába történő bevonására törekedve létesített helytörténeti szakosztályt 1970 őszén a Magyar Történelmi Társulat, melynek elnökévé Szabad Györgyöt választották. Programjuk meghatározó eleme volt az országos és a helytörténet azonos szakmai színvonalon történő művelésének elősegítése. Ennek jegyében Szabad fontos módszertani szempontokat vetett fel, s a szakmai értelemben azonos rangra emelt helytörténet helyét a történettudomány más ágaival kialakított ésszerű munkamegosztás keretei között jelölte ki.¹² A Hazafias Népfront szervezeti egységeiként – országos és megyei szinten egyaránt – kialakított honismereti-helytörténeti bizottságok az egész országra kiterjedő *honismereti mozgalom* számára biztosítottak intézményes működési lehetőségeket.¹³

A hatvanas évek közepétől kibontakozó folyamatok tapasztalatait elemző Vörös Károly 1972-ben már nem „bajokról”, hanem „a növekedés öröndetes problémáiról” szólt. A helytörténeti munkák egy részének hibáira is utalva azt várta szerzőiktől, hogy – a helytörténeti kutatás sajátossá-

⁹ Gyáni Gábor: Bevezető. In: *A modern város történeti dilemmái*. Szerk.: Gyáni Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. I.

¹⁰ Ruzsás Lajos – Szücs Jenő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* XV. (1966) 1–2. sz. 5–65.

¹¹ Székely: *Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai*. i. m.

¹² Szabad György: A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának célkitűzéseiről. In: *Történelem* 11. TIT, Budapest, 1971.; Uő.: A helytörténet és az országos történet viszonyáról. *Levéltári Szemle*. 1973. 1. sz. 34–38. Lásd Stier – Szász: *A helytörténetírás módszertani kérdései*. i. m. 15–16.

¹³ A helytörténeti kutatások korabeli szervezésének kereteiről összefoglalóan lásd Vörös Károly: A helytörténeti kutatásról. *Valóság*, 1972. 2. sz. 48–50. Ennek jelentőségét az sem csökkenti, hogy az említett szervezeti megoldással – az általa irányított Népfront szervei és vezetői révén – az egyeduralkodó MSZMP számára is lehetőség nyílt a lényegében civil kezdeményezéssel indult mozgalom politikai ellenőrzésére.

gaiból fakadó lehetőségeket kihasználva – ne alacsonyabb szintű, hanem mélyebb kutatásokat végezzenek, elemzéseket készítsenek. Feladatuk – többek között – „a helyi társadalom életének árnyalt bemutatását”, az országos társadalmi fejlődés hitelesebb rekonstruálását is segítő „történeti mikroszociográfia” írását, a település művelődési viszonyainak, illetve a hétköznapi élet, a lakosság életmódjának és életkörülményeinek, mentalitásának feltárását és pontos ábrázolását jelölte meg. Módszertani elvárása pedig „a komplex és mély elemzés” volt.¹⁴ Vörös Károly ezzel a helytörténetírást lényegében a társadalomtörténet részeként értelmezte. E gondolatot teljesítette ki a Debrecen történetét feldolgozó monográfia főszerkesztőjeként Ránki György, aki 1977-ben már *expressis verbis* kijelentette, hogy „a várostörténet a gazdaság és társadalomtörténet része, és nem is elsősorban a helyi múlt megismerésében lelhetjük fel legfontosabb mondanivalóját”. A város lényegét funkciójában látta, s történetének feldolgozásában is e funkciók kialakulására és változásaira, s ezek „össz nemzeti folyamatokban való elhelyezkedésének bemutatására” helyezte a hangsúlyt.¹⁵

A változásban a társadalomtörténeti kutatások iránti érdeklődés élénkítése és a nemzetközi trendekhez történő igazodásra irányuló törekvés felerősödése játszott szerepet. Ebben a vonatkozásban programadó írásnak is tekinthető – a Bácskai Verával és Kövér Györggyel egyetemben az angol és amerikai történetírás felé tájékozódó – Gyáni Gábornak a *Történelmi Szemlé*-ben 1978-ban megjelent tanulmánya.¹⁶ Ezt megelőzően közölt ismertetést az új gazdaságtörténet-írói irányzatról Benda Gyula.¹⁷ A nemzetközi tájékozódás azonban más térréumokra is kiterjedt. Elsősorban – de nem kizárólag – Katus László, Granasztói György és Benda Gyula révén került sor a francia történetírás, mindenekelőtt az *Annales* eredményeinek közvetítésére és adaptálására.¹⁸ Ö. Kovács József és mások a németországi társadalomtörté-

¹⁴ Uo. 45–47.

¹⁵ Ránki György: Várostörténet és történetírás. In: *Várostörténeti konferencia*. Debrecen, 1979. Idézi Gyáni Gábor: A városbiográfia és a mikrotörténet. In: *Várostörténet, helytörténet*. i. m. 23–24. (Kiemelés tőlem – V. J.)

¹⁶ Gyáni Gábor: A várostörténet-írás új irányzata (New Urban History). *Történelmi Szemle* 1978. 3–4. sz. 588–601.

¹⁷ Benda Gyula: New Economic History. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. Szerk.: Dányi Dezső. KSH, Budapest, 1975. 261–276. Másodközlés: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György. Osiris, Budapest, 2006. 33–46.

¹⁸ Lásd pl. Katus László: Az *Annales* a történettudomány elvi és módszertani kérdéseiről. *Századok*, 1969. 5–6. sz. 118–1126.; Uő.: Henri Pirenne (1862–1935). In: Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Budapest, 1983. 11–32.; Benda Gyula: A francia társadalomtörténet intézményeinek története. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. i. m. 113–124.; Uő.: Az *Annales*-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. In: Uő.: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. i. m. 9–21.; Uő.: Marc Bloch. In: Uo. 22–32. Granasztói ennek hatására írt, részben külföldön publikált műveire vonatkozóan lásd pl. Granasztói György – Michel Demonet: *Analyse factorielle et longue durée*. In: *New Applications of Quantitative Methods in Economic and Social History*. (Eight International Economic History Congress Budapest)

neti irodalomban tájékozódtak.¹⁹ A hazai kutatók tájékozódását segítette, hogy a későbbiek során magyar fordításban is megjelentek a várostörténet modern értelmezésével kapcsolatos módszertani, illetve egyes konkrét történeti kérdéseket ilyen szellemben tárgyaló írások a nemzetközi – elsősorban amerikai és angol – szakirodalomból.²⁰

A mindezek hatására bekövetkező szemléletváltás új szempontok felvetését, a korábbiaktól eltérő módszerek alkalmazását eredményezte a várostörténeti kutatások terén.

Mindenekelőtt a figyelem és a viták középpontjába került a *városfogalom*. Az értelmezési viták eredményeként a történeti elemzésekben mára egyre inkább elfogadottá vált, hogy nem csupán a méretek (kiterjedés, lakosság-szám stb.), hanem a *városi funkciók*, a városias települések sajátosságai – ezen belül a település gazdaságának és társadalmának struktúrája – alapján kerül sor a helységek besorolására. Ezzel, a várost – a biográfiákra jellemző módon – önmagában vizsgáló korábbi megközelítéssel szemben a *komplex városvizsgálat* nyert teret. Ez egyúttal azt az igényt is jelentette, hogy a várostörténetek ne önmagában, hanem egymással való viszonyrendszerük keretei között, az urbanizációs folyamatok részeként vizsgálják egy-egy civitas vagy modern város történetét.²¹

Ezek a szempontok játszottak meghatározó szerepet a *magyarországi városhálózat, városszerkezet* elemzésében és annak értékelésében.²² A prob-

---

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 81–91.; Granasztói: Longue durée et analyse factorielle. Premier résultats de l'enquête sur une ville de Hongrie. In: *Habiter la ville XVe-XXe siècles*. Actes du colloque. Maurice Garden és Yves Lequin. Lyon, 1982. 85–96.

¹⁹ Ö. Kovács József: Német városi társadalmak az újkorban. Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei. In: *Várostörténet, helytörténet*. i. m. 31–56.; Uő.: A társadalomtörténet németországi útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. i. m. 167–186.

²⁰ Lásd pl. *A modern város történeti dilemmái* i. m. Hasonló írásokat közölt az *Aetas* és a *Korall* c. folyóirat is.

²¹ Bácskai: Várostörténet. i. m. 246–250. Bácskai erre vonatkozóan a következőket hangsúlyozza: „A különböző funkciót vagy funkciókat betöltő, illetve analóg szerepkört különböző gazdasági-társadalmi viszonyok között ellátó városok sajátos demográfiai, társadalmi, politikai struktúrájának, építészeti sajátosságainak meghatározásánál és összehasonlításánál a központiség tényét más kritériumokkal, szempontokkal kell kiegészíteni.” (Uo.: 249.) A problémára vonatkozóan lásd még Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In: Uő.: *Történetdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest. 2002. 69–71.; Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtörténeti Közlemények* 23. (1971), 58–78.

²² Az e tárgykörben született számos tanulmány közül csak néhányat említve, az alapvető könyvekre utalunk: Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból kapitalizmusba való átmenet időszakában. Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.; Granasztói György: *A középkori magyar város*. Gondolat, Budapest, 1980.; Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Budapest. 2000.; Uő.: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*. In: *Bártfától Pozsonyig: Városok a 13–17. században*. Szerk.: Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005.

lematika részkérdéseként vetült figyelem ismételten a *mezővárosok* klasszifikációjára.²³

A társadalomtörténeti megközelítésnek²⁴ köszönhetően a városi fejlődés sajátosságainak egyedi vizsgálata is a figyelem középpontjába került. Mindezekelőtt a népesség struktúrájának sokoldalú elemzése. Ennek kapcsán egyaránt a kutatás tárgyává váltak az egyes városok demográfiai viszonyai, lakosságuk nemzetiségi, vallási megoszlása és szociális struktúrája, foglalkozási csoportjai és vagyoni differenciáltsága. Számos tanulmány foglalkozik egy-egy város valamely társadalmi csoportjának helyzetével, a település életében betöltött szerepével. Ismét csak példaként említünk néhány jelentős munkát, illetve munkásságot e tekintetben is. Vörös Károly már az 1970-es években minták sorával szolgált elsősorban Budapest és Győr dualizmus kori történetének társadalomtörténeti központú bemutatásával.²⁵ Bácskai Vera két város – Budapest és Gyula – társadalmi struktúráját, változásait és azok mozgatórugóit elemezte különböző korszakokban.²⁶ A kérdéskör

---

9-36.; Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984; Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest, 2002; Uő: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988; Uő.: *A Dunántúl városhálózata a 18. században*. In: *A Dunántúl szolgálatában*. Szerk.: Horváth Gyula. Pécs, 1995. 59–67.; Timár Lajos: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 1986.; Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged, 1996.; Beluszky Pál: *A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón*. I. *Tér és Társadalom*, 1990. 3–4. sz. 13–56.; Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László: *Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között*. *Aetas*, 1993. 4. sz. 113–133.

²³ Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975; Uő.: *Város-e a mezőváros? BUKSZ*, 1997. Nyár. 195–199.; Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Balassi, Budapest, 1995. *Mezőváros – kisváros*. (A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23–25.) Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Szerk.: Mikó Zsuzsa. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. A kérdésről lásd Bácskai Vera: *A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai*. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Vároštörténeti tanulmányok*. (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai) Rendi társadalom – Polgári társadalom 7. Szerk.: Németh Zsófia, Sasfi Csaba. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. 9.

²⁴ Ennek általános vonatkozásairól lásd Bácskai: *Vároštörténet*. i. m. 251–252.

²⁵ Vörös Károly: *Gazdaság és társadalom a dualizmus korában*. In: *Győr. Vároštörténeti tanulmányok*. (1971) i. m. 323–404. Uő.: *Budapest legnagyobb adófizetői 1973-ban*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVIII. Szerk.: Tarjányi Sándor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 249–308. (Budapest vároštörténeti monográfiái XXVII.) Újraaközlés: In: Uő.: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997. 225–296.; Uő.: *Budapest legnagyobb adófizetői 1973–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; Uő.: *Pest-Budától Budapestig 1849–1973. A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. A világváros útján 1896–1918*. Epilógus. In: Spira György – Vörös Károly: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. (Budapest története IV.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 117–775.

²⁶ Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők Pesten a reformkorban*. Magvető, Budapest, 1989.; Uő.: *Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században*. Békés Megyei Levéltár (Gyulai füzetek 3.) Gyula, 1991.

kutatói máig etalonként hivatkoznak Tóth Zoltán szekszárdi társadalomtörténeti kutatásaira, s azokat összegző tanulmányaira, monográfiájára.²⁷ Timár Lajos a két világháború közötti Debrecen társadalmának sajátosságait vizsgálta.²⁸ Benda Gyula Keszthely társadalmi fejlődésével kapcsolatos kutatásainak részeredményeit közreadó tanulmányok egy csokrát olvashatjuk posztumusz kötetében.²⁹ Szakál Gyula Győr vállalkozó polgárainak szerepét tárta fel a város gazdasági életében és társadalmi viszonyainak alakulásában.³⁰

A strukturalista társadalomtörténeti elemzések elmélyítésére adott lehetőséget a kvantitatív módszerek alkalmazása.³¹ Annak ellenére, hogy a kvantifikáció nem vált általánossá a magyarországi történettudományban, sem a gazdaság-, sem a társadalomtörténetben, így a várostörténetben sem.³²

A másik fejlődési irány az „antropológiai ihletésű mikrotörténet”, a város mindennapi életének, illetve egy-egy elemének „mélyfúrással” történő alapos vizsgálata.³³ E megközelítés érvényesülésében nemcsak az elméleti igény megfogalmazásával,³⁴ hanem a gyakorlatban is élen járt Gyáni Gábor. Könyvek, szerkesztett kötetek és tanulmányok egész sorában foglalkozott a főváros társadalomtörténetével, annak egyes részkérdéseitől a városi

²⁷ Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.; Uő.: *Szekszárd története a dualizmus korában*. In: *Szekszárd város történeti monográfiája*. I. i. m. 253–348.

²⁸ Timár Lajos: *Vidéki városiak. Debrecen társadalma 1920–1944*. Magvető, Budapest, 1993.

²⁹ Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. i. m. 409–546.

³⁰ Szakál Gyula: *Vállalkozó győri polgárok*. L'Harmattan, Budapest, 2003.

³¹ A matematikai módszerek honi elterjesztésében élen járt Granasztói György és Katus László. Katus inkább az alkalmazás terén. Lásd pl. Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: *Pécs népessége 1543–1990. Tanulmányok Pécs történetéből 1*. Szerk.: Vonyó József. Pécs Története Alapítvány – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs 1995. 37–93.; Uő.: *Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján*. In: *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Szerk.: Barta Györgyi, Keresztély Krisztina, Sipos András. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 247–287. Granasztói azonban módszertani tanulmányokat, cikkeket is közölt a matematikai eljárások alkalmazásában rejlő lehetőségekről. Lásd pl. Granasztói György: *A számítógépek a történettudományban*. *Történelmi Szemle* 1972. 1. sz. 29–47.; Uő.: *Mit ad a matematika a történelemnek*. *Magyar Tudomány* 1975. 1. sz. 29–38.; Uő.: *A történész és a mérés*. *Történelmi Szemle* 1978. 2. sz. 315–329. A gyakorlati alkalmazásra lásd Uő.: *Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében*. *Századok* 1980. 4. sz. 615–660.; Uő.: *A polgári család a középkorvégi Magyarországon*. *Történelmi Szemle* 1982. 4. sz. 605–664. Mind a módszerek ismertetése, mind azok alkalmazása, illetve az ennek révén kialakított társadalomtörténeti elemzés szempontjából rendkívül jelentős az 1970-es években készült, de csak 2012-ben megjelent monografikus összefoglalása. Uő.: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon*. *Kassa társadalma a 16. század derekán*. Korall, Budapest, 2012.

³² Lásd Gyáni: *Mai várostörténet-írásunk...* i. m. 73.

³³ Ide sorolhatók az egyes városok társadalmát rövidebb korszakokban vizsgáló művek is. Lásd a 25–30. lábjegyzetet.

³⁴ Gyáni: *Mai várostörténet-írásunk...* i. m. 73–77.

emlékezetkultúráig.³⁵ Külön figyelmet érdemel egy általa szerkesztett tanulmánykötet, mely a főváros történetének egy szeletét, rövid időmetszetét: születésének történetét, körülményeit dolgozza fel.³⁶ A kötet módszertani tanulságai abban is segíthetik az egy-egy város történetét feldolgozni kívánó kutatókat, hogy miként közelítsenek egy település életében bekövetkezett jelentős változás, illetve annak hatásai feltárásához és feldolgozásához. Az egyes szerzők a Pest, Buda és Óbuda egyesítésével létrejött főváros kialakulásának történetét és fejlődésének korai szakaszát;³⁷ az ezzel kapcsolatos sajtóvitákat;³⁸ a felekezeti, nemzetiségi és szociális tekintetben sokszínű társadalmat, illetve a benne zajló integrációs folyamatokat;³⁹ az egyesítés menetét is nehezítő kolerajárványt és az ellene való védekezést;⁴⁰ a tervezést szolgáló térképészeti munkát⁴¹ és a különböző városi funkciókat kiszolgáló építkezéseket;⁴² egyes városrészek helyzetét, illetve kialakulását az egyesítést követően;⁴³ egy-egy kiemelkedő épület létesítését⁴⁴ és a népzsenének a nagyváros mindennapjaiban játszott szerepét⁴⁵ tekintették át tanulmányaikban.

A társadalomtörténet egyik fontos kérdésével, a polgári lakással, lakáskultúrával és az ehhez fűződő életmódbeli kérdésekkel foglalkoztak a Hanák Péter által szerkesztett tanulmánykötet szerzői. Budapesti és vidéki (pécsi és debreceni) polgári otthonok és bérházak elrendezésének, funkcióinak, berendezésének és a bennük lakók társadalmi helyzetének, életvitelének elemzése révén a városi polgárság életfeltételeit ismerheti meg, s mindennapjaikba pillanthat be az olvasó.⁴⁶

³⁵ Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983; Uő.: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992; Uő.: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest, 1995; Uő.: *Az utca és a szalon. A társadalmi tér használata Budapesten 1870–1940*. Budapest, 1998 (Második kiadás: 1999); *Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest, 2008.

³⁶ *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Szerk.: Gyáni Gábor. Városháza, Budapest, 1998.

³⁷ Gyáni Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: *Az egyesített főváros* i. m. 7–30.

³⁸ Buzinkay Géza: Sajtóviták az egyesítésről. Uo. 60–74.

³⁹ Faragó Tamás: A főváros népe: sokszínűség és beolvadás. Uo. 75–110.

⁴⁰ Sipos András: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. Uo. 111–138.

⁴¹ Holló Szilvia Andrea: Pest, Buda, Óbuda a térképszaton. Uo. 139–163.

⁴² Fabó Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. Uo. 164–212.

⁴³ Gábor Eszter: Az információ értéke. Andrassy és Csengery telekvásárlásai – az Andrassy út keletkezéstörténete. Uo. 213–229.; Gál Éva: A rózsadombi villanegyed kezdetei (1880–90-es évek). Uo. 230–264.; Létay Miklós: Mezővárosból kerület. Óbuda és Újjak 1873 körül. Uo. 265–277.

⁴⁴ Vigh Annamária: Új városháza a Váci utcában. Uo. 278–298. és Vadas Ferenc: Az első nagyvárosi pályaudvar: a Nyugati. Uo. 299–350.

⁴⁵ Sárosi Bálint: Mindennapi magyar zene Pesten és Budán. Uo. 351–370.

⁴⁶ *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeállította és bevezető: Hanár Péter. Budapest, 1992.

Gyáni Gábor az 1990-es évek végén – az addigi eredmények vázlatos, de problémacentrikus áttekintése során – okkal sorolt olyan kutatási területet, melyekre a várostörténészek nem fordítottak kellő figyelmet. A legfontosabbak: a komparatiztika alkalmazása az egyes városok fejlődési sajátosságainak megállapítása érdekében; a városi népesedéstörténet; a városi térszerveződés, térhasználat, az épített környezet és a lakosság által annak tulajdonított jelentéstartalmak; a városi infrastruktúra; a város gazdálkodása; a város mint kulturális képződmény vizsgálata.⁴⁷

Bizonyára e kritikai észrevételeknek is szerepe van abban, hogy azóta számos, színvonalas és hasznos munka született e hiányok pótlására. Ide kell sorolnunk Gyáni már említett könyveit.⁴⁸ Csak néhány további példát említve, utalhatunk Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület (a továbbiakban: HIK) kőszegi konferenciájának előadásait közlő kötetre, melyben tematikus egységekbe szerkesztett tanulmányok tárgyalják – többek között – a bevándorlás és a városi migránsok, a városi térhasználat, a városi tér emlékezete és a város mint kulturális örökség, a város művészeti reprezentációjának kérdéseit.⁴⁹ Több munka született például Pécs népesedésének, illetve egy-egy sajátos társadalmi csoportjának vizsgálatáról.⁵⁰ Két szombathelyi történész az infrastruktúra kiépülésével, helyzetével kapcsolatos kutatásait adta közre monografikus formában.⁵¹ A városgazdálkodással kapcsolatban pedig Pécs (is) született hiánypótló tanulmány.⁵² Pécs két olyan könyv és több tanulmány is készült, melyek társadalomtörténeti megközelítésben vizsgálják a város építészetének egy korszakát, a bányászat hatását az épületállomány alakulására, vagy pl. egy, a polgári rétegek lakásigényeit kielégítő, egyben lakáskultúráját motiváló villatelep építés-

⁴⁷ Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk... i. m. 76–77.

⁴⁸ Lásd a 35–45. lábjegyzeteket.

⁴⁹ Lásd *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Budapest, 2011.

⁵⁰ Néhány fontosabb példa: *Pécs népessége...* i. m.; Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). *Tanulmányok Pécs történetéből* 17. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2005.; Hegyi Klára: Pécs török katonasága. In: Pécs a török-korban. *Tanulmányok Pécs történetéből* 7. Szerk.: Szakály Ferenc. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999. 107–131.; Radnóti Ilona: A pécsi zsidók története I. A betelepülés. In: *Uő.: Weismayer és Fuchs. Fejezetek a baranyai zsidóság 18–20. századi történetéből.* Szerk.: Hábel János. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 64–76. Radnóti a mohácsi és siklósi zsidók történetét, a városban betöltött szerepét is feldolgozta: A mohácsi zsidók vázlatos története (1848–1918). In: *Uo.*: 135–165.; Siklós zsidósága a 18–20. században. In: *Uo.* 166–215.

⁵¹ Kalocsai Péter: *Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon, 1867–1914.* Vasi Múzeumbarát Egylet, Szombathely, 2011.; Melega Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastruktúrájának fejlődése a dualizmus korában.* Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2012.

⁵² Nagy Imre Gábor: Pécs város első, 1897. évi gazdasági programja. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 19. Szerk.: Kaposi Zoltán, Pilkhoffer Mónika. Pécs Története Alapítvány, Pécs 2007. 75–100.

történetét.⁵³ És a sor folytatható más témaköröket, további városokat érintő könyvekkel, tanulmányokkal.⁵⁴

*

A vázolt folyamatok kiteljesítésében kiemelkedő szerepet játszott a magyarországi társadalomtörténet-írás rangjának és elismertségének visszaállításában, illetve továbbfejlesztésében, s ennek keretében a város- és helytörténetírás szemléleti, módszertani megújításában az 1980-as évek fiatal történész-nemzedéke, az előttük járó korosztály e tekintetben meghatározó személyisége, Bácskai Vera körül csoportosuló ifjú szakemberek. Itt elsősorban a Strasbourgi Egyetemet is megjárta, s a modern történetírói irányzatokat (az Annales tournant critique-ja, a kliometrikus módszertani forradalom) Magyarországon elsők között népszerűsítő, alkalmazó Benda Gyulát,⁵⁵ a debreceni egyetem – Szabó István nevével fémjelzett – társadalomtörténeti iskolájában paléozódott Gyáni Gábort, Kövér Györgyöt, továbbá a szervezésben élen járó Á. Varga László nevét kell megemlítenünk. Ők és a körülöttük csoportosuló már az 1970-es évektől nemcsak tanulmányaikat formálták hasonló szellemben, hanem informális találkozók, szakmai viták, egyeztetések nézeteket, vitatták meg a társadalomközpontú történetírás elméleti, módszertani kérdéseit, azok szélesebb körben történő terjesztésének lehetőségeit. Ennek lett első intézményesült eredménye a magát akkor már Hajnal István Körnek nevező csoport által szervezett salgótarjáni konferencia 1986-ban. Azóta évenként megrendezett tematikus konferenciákon szisztematikusan tekintik át a társadalomtörténet különböző területeit, módszertani vonatkozásait, az előadásokat pedig a *Rendi társadalom – Polgári társadalom* c. sorozat kötetiben adják ki. A Kör megerősödését jelentette szervezeti vonatkozásban az, hogy 1989 márciusában Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület néven bejegyzett önálló egyesületté vált. Azt követően, hogy a Magyar Történelmi Társulat akkori vezetése elutasította egy részvételükkel szerveződő társadalomtörténeti tagozat létesítésére tett javaslatukat.⁵⁶

⁵³ Pilkhoffer Mónika: *Pécs építészete a századfordulón (1888–1907)*. Pro Pannónia, h. és é. n. [Pécs, 2004]; Uő.: *Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században*. Készült a Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány közreműködésével. Pro Pannónia – Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány, h. és é. n. [Pécs, 2008]; Uő.: *A Schlauch-villatelep és lakói a századfordulón*. In: *Tanulmányok Pécs Történetéből 10–11–12*. Szerk.: Varga Lajos és Vonyó József. Pécs Történeti Alapítvány, Pécs, 2002. 59–74.; Mészáros Balázs: *A községi lakásépítés első lépései Pécsen*. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 20*. Szerk.: Kaposi Zoltán és Vonyó József. Pécs Történeti Alapítvány, Pécs, 2009. 75–99.

⁵⁴ E tekintetben különösen érdemes figyelni az alábbiakban ismertetendő várostörténeti kiadványokat (évkönyveket, tanulmányköteteket).

⁵⁵ Lásd: Kövér György: *Utószó*. In: Benda: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. i. m. 547–557, különösen: 549.

⁵⁶ Az alakulásra és az első tíz év történetére vonatkozóan lásd. *Társadalomtörténeti mód-*

A HIK tematikus konferenciáinak és tanulmányköteteinek többször volt központi témája a várostörténet,⁵⁷ de valamennyi konferenciakötetben található több várostörténeti vonatkozású tanulmány – lett légyen bármely kérdés annak témája.⁵⁸

Ennek a nemzetközi trendekre figyelő, abból (is) merítő, szakmai tekintetben színvonalas, a magyarországi történetírás megújításában fontos szerepet játszó munkának számos eredménye lett. Egyik fontos következménye a társadalomtörténet iránti érdeklődés felkeltése a fiatal, felnövekvő történész nemzedékben, s ami ennél is fontosabb: szemléletük formálása, módszertani felkészültségük megalapozása. Meghatározó hatása volt és van e tekintetben az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének, melyet „a rendszerváltás sodrában, 1991 tavaszán hoztak létre” Bácskai Vera irányításával. A tanszék „kezdetből fogva a modernebb történeti felfogások képviselőjét [...] a problémaközpontú megközelítést, a történeti folyamatok hosszú időtávban történő vizsgálatát és különösen a társadalomtudományos szemlélet érvényesítését” tartotta feladatának.⁵⁹ Ma ezt a hagyományt elsősorban a Történelemtudományok Doktori Iskola keretében működő és a tanszékhez kapcsolódó Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program viszi tovább, Kövér György vezetésével. Munkatársai kezdetől mozgatórugói voltak a HIK-nek. Benne találtak műhelyre azok a fiatal, társadalomtudományos szemléletű kutatók, akik számára továbbképzési, bemutatkozási és publikálási lehetőségeket is biztosított a Kör.

E fiatalok – mondhatni, a HIK második nemzedéke – köréből került ki az a csoport, mely az „első nemzedék” szellemi és szakmai támogatásával 2000-ben újtárra indította a *Korall* című folyóiratot. Az első tisztán társadalomtörténeti profilú szaklapot.⁶⁰ A kézirat lezárásáig megjelent 48 tematikus számában a társadalomtörténet számos kérdését vizsgálták a szerzők a történeti ökológia és a társadalomtörténet összefüggéseitől (1.) a család és a háztartás kérdésein (2.), az iskola társadalomban betöltött szerepén (3–4.), a sporton

---

szerek és forrástípusok. Rendi társadalom – Polgári társadalom, 1. kötet. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 15–16.; Kövér György: Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – tíz év múltán. In: Uő.: *A felhalmozás íve. Társadalom és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002. 375, 380–381. A HIK szerepének értékeléséhez lásd Gyáni: Mai várostörténet-írásunk... i. m. 68–69.

⁵⁷ *Mezőváros – kisváros*. i. m.; *Kőfallal, sárpalánkkal...* i. m.; *A város és társadalma*. i. m.

⁵⁸ *Társadalomtörténeti módszerek...* i. m.; *Kutatás – módszertan*. Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989; *Társadalmi konfliktusok*. Rendi társadalom – Polgári társadalom 3. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján 1991;

⁵⁹ <http://www.soc-econ-hist.elte.hu/index.html> (Letöltés: 2012. 05. 04.). Lásd még Kövér: *Milyenek vagyunk?* i. m. 382.

⁶⁰ Kövér György: Beköszöntő. *Korall* 1. 2000. Nyár. 5–6. Első szerkesztőségének személyi összetétele: Horváth Gergely Krisztián (főszerkesztő), Czoch Gábor, Granasztói Péter, Keszei András, Klement Judit, Lengvári István, Szegedi Péter. E sorok írásakor Czoch Gábor áll főszerkesztőként a részben változott összetételű szerkesztőség élén.

(7–8.), a divat, a fogyasztás és az anyagi kultúra más elemeinek elemzésén (10.), a vállalkozók, cégek és piacok szerepén (14.), a vallások és társadalmi stratégiák egymásra hatásán (27.) át a migráció és emigráció problémáig (46.). Túl azon, hogy az említett (és nem említett) tematika keretében számos esetben tárgyalták a szerzők a város életének egyes aspektusait, a szerkesztőség négy lapszámot szentelt a város- és településtörténetnek, illetve ahhoz szorosan kapcsolódó témakörnek.⁶¹ A tanulmányok mellett több recenzió is megjelent várostörténeti munkákról a folyóirat lapjain.

Fontos új kezdeményezés, és annak nyomán szakmailag jelentős kiadvány született Budapest Főváros Levéltárában a 21. század kezdetén. 2006 óta jelenik meg az *Urbs* című várostörténeti évkönyv,⁶² a HIK egyik alapítója, Á. Varga László főszerkesztő irányításával, nemzetközi szerkesztőbizottság⁶³ támogatásával. A szerkesztőség elsődleges feladatának tekinti „a hazai és határon túli – magyar tudományosság által létrehozott kutatási eredmények közlését, illetve a magyar kutatói közösséget foglalkoztató szakmai kérdések megvitatását”. Teszi mindezt azzal az igénnyel, hogy az évkönyv egyúttal „az interdiszciplináris történeti városkutatás fórumává, az ebben érdekelt tudományágakkal – földrajz, szociológia, demográfia, néprajz, antropológia, építészet és várostervezés, közgazdaságtan stb. – való párbeszéd terepévé” is váljék. Emellett nagy figyelmet fordítanak a „módszertani szempontból tanulságos”, más térségekkel foglalkozó írásoknak.⁶⁴

Az első öt szám – tematikus sokszínűségével, tartalmas és igényes szerkesztése révén – messzemenően teljesíti e célkitűzéseket. A tematikus blokkokban tanulmányokat olvashatunk a szabad királyi városok problematikájáról,⁶⁵ a városi infrastruktúráról (*A városok „behálózása” a 19. században*), a 20. századi budapesti várospolitikáról és városfejlesztésről, a város és emlékezet összefüggéseiről,⁶⁶ a városok politikai, szellemi és gazdasági elitjéről, a város és vidékének kapcsolatáról,⁶⁷ a városi térhasználatról és térszemléletről,⁶⁸ a szocialista város elméleti és historiográfiai vitakérdéseiről, a városhálózat és a városfejlesztési politika kérdéseiről, a helyi társadalmakról, a városok mindennapjairól, s – Budapest példáján – a hatalom és a város viszonyáról.⁶⁹ *Műhely* c. rovatukban helyet biztosítanak kutatási terveknek, beszámolóknak, módszertani vitacikkeknek, beszámolókat közölnek nem-

⁶¹ A város és társadalma (11–12. 2003. Május), Történeti földrajz, a tér története (31. 2008. Április), Lak-hatás a 20. században (40. 2010.), Városi terek – Városi térhasználat (45. 2011.)

⁶² *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* (A továbbiakban: *Urbs*)

⁶³ A szerkesztőbizottságnak – kiváló magyarországi várostörténészek mellett – bécsi (Deák Ernő), pozsonyi (Lengyel Tünde) és kolozsvári (Pál Judit) tagjai is vannak.

⁶⁴ *Urbs I.* Budapest, 2006. 9–10.

⁶⁵ Uo. 37–288.

⁶⁶ *Urbs II.* Budapest, 2007. 9–440.

⁶⁷ *Urbs III.* Budapest, 2008. 41–447.

⁶⁸ *Urbs IV.* Budapest, 2009. 11–333.

⁶⁹ *Urbs V.* Budapest, 2010. 11–428.

zetközi konferenciákról, külföldi levéltárak magyar vonatkozású állagairól, sőt, a doktoriskolákban született várostörténeti disszertációkról szóló ismertetéseket is közreadnak. A valamennyi számban közölt, jelentős mennyiségű, többségükben alapos szakmai kritikát tartalmazó recenziók nem csak a szakirodalomban történő tájékozódást segítik; fontos módszertani szempontokkal is gazdagítják a várostörténeti kutatásra vállalkozókat.

Ez az évkönyv betölti azt az űrt, melyet Gyáni Gábor 1997-ben még a várostörténet-írás tekintetében a végleges kiteljesülésig eljutó „intézményesülési folyamat hiányzó láncszeme”-ként említett.⁷⁰

Az előszó írása közben, 2012 nyarán jelent meg a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézete *Metszetek* című online társadalomtörténeti folyóiratának első száma, mely beköszöntőjében azt ígéri, hogy „a tág értelemben vett társadalomtudomány a szociológiától, a szociálpolitikán, a politikatudományon, a közgazdaságtudományon át a néprajzig, a történelemig és az antropológiáig együtt és egymás mellett jelenhet meg, reflektálva egymás teljesítményeire, eredményeire”.⁷¹ A témakörrel foglalkozók a folyóirat ars poeticája alapján okkal remélhetik, hogy e fórum új szempontokkal és színekkel gazdagítja a város-, falu-, üzem- és intézmény-történeti szakirodalmat is.

Esetenként más – kötetlen tematikájú – szakfolyóiratok is foglalkoztak behatóan a várostörténet egyes speciális kérdéseivel, melyek közül csupán példaként említünk néhányat. Az *Aetas* 2011/3. számában különböző korok és városok történetének más-más aspektusait (a többnyelvűséget a késő-középkori Magyarország városaiban; város és folyó kapcsolatát a Loirevidéken; a kazárok városát, Etilt; a középkori Pécs közjegyzőit) vizsgálták a szerzők.⁷² Az 1997/1. számban Sopron történetének két mozzanata jelent meg egy-egy tanulmányban.⁷³ A *Limes* c. folyóirat szerkesztősége két alkalommal is tematikus számokat szentelt a kérdéskörnek. Előbb 1998-ban a *Városfejlődés – településtörténet* problematikáját vizsgálták több tanulmányban, egy-egy város (Kassa, Nagyvárad, Esztergom), illetve régió (felföldi mezővárosok, székelyföldi városok, alföldi községek) esetében.⁷⁴ 2004-ben *Városfejlődés „Trianon után”* címmel közöltek tablót a trianoni határrendezésnek a magyar városok fejlődésére gyakorolt hatásáról. Az általános áttekintéseken túl egy-egy tanulmány vizsgálta Budapest, Mátészalka, Újvidék, Ungvár, Komárom, Nagyvárad, Baja, Győr és Pozsony lehetőségeinek, szerepének változásait az új szituációban, három közlemény szerzője pedig az elszakított városok (Kolozsvár, Pozsony, Selmecbánya) egyete-

⁷⁰ Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk... i. m. 68.

⁷¹ <http://metszetek.unideb.hu/bekoszonto> (Letöltés: 2012. 07. 24.)

⁷² *Aetas* 2011/3. 5–81. <http://www.aetas.hu/2011-03.pdf> (Letöltés: 2012. 07. 24.)

⁷³ *Aetas* 1997/1. http://www.aetas.hu/1997_1/1997_1tart.htm (Letöltés: 2012. 07. 24.)

⁷⁴ *Limes* 1998. 2–3. összevont szám.

mei, főiskolái áttelepítésének következményeit elemezte a nekik helyet adó városokban.⁷⁵

A tudományos szakfolyóiratok mellett a népszerű tudományos magazinok is foglalkoztak a kérdéssel a legfelkészültebb szakemberek cikkeinek közlése révén. A *Rubicon* 1993-as tematikus számában – egy nyugat-európai kitekintés mellett – 19 írás foglalkozik a magyarországi városfejlődés kérdéseivel, főként Budapestre és Debrecenre fókuszálva.⁷⁶ 2005-ben *Kincses Kolozsvár* címmel szentelt tematikusan gazdag különszámot a szerkesztőség az erdélyi város évezredes fejlődésének.⁷⁷

Természetesen nem feledkezhetnek meg a kutatók a hasonló tematikus számokkal nem jelentkező, ám fontos egyedi tanulmányokat, esetenként módszertani közleményeket, illetve vitákat publikáló országos történeti szakfolyóiratokról (*Századok, Történelmi Szemle, Múltunk*), s olyan földrajzi, illetve más diszciplínákat képviselő periodikákról sem, mint amilyen például a *Tér és Társadalom*.

A választék tovább bővíthető a megyei, városi helytörténeti és honismereti kiadványokkal, folyóiratokkal (pl. *Vasi Honismereti Közlemények, Vasi Szemle, Soproni Szemle, Pécsi Szemle, Baranya, Somogy* stb.), továbbá a múzeumok és levéltárak évkönyveivel. Utóbbiak különösen gazdag tárházai az adott megye, illetve településeinek történetét feldolgozó tanulmányoknak, forrásközléseknek. Az új közlemények megismerésében pedig 1984-ig a *Századokban* évenként közölt, majd 1985–1989 között az MTA Történettudományi Intézete által önálló kötetekben kiadott *A Magyarországon megjelent történeti munkák bibliográfiája*, 1990-től 1993-ig pedig a História Könyvtár Bibliográfiák sorozata, továbbá a *Honismeret* című lapban rendszeresen közölt helytörténeti bibliográfiák is segítik a kutatót.

Tematikai és módszertani vonatkozásban, illetve a városok élete egyes területeinek megismerése szempontjából is különösen fontos tájékozási lehetőséget biztosítanak az egyes városmonográfiák alapozását, előkészítését szolgáló, az alapkutatások részeredményeit közlő tanulmánykötetek, sorozatok. Ennek mintaadó példája a Budapesti Történeti Múzeum – megszakításokkal – 1932-től napjainkig megjelenő sorozata, a *Tanulmányok Budapest múltjából*, melynek teljes anyaga Interneten is elérhető.⁷⁸ E mintát követve született a pécsi kutatások keretében a *Tanulmányok Pécs történetéből* húsz és a *Források Pécs történetéből* négy kötete. E sorozatok a tervezett *Pécs története* nagymonográfia – műhelyként is működő – szerkesztőbizottsága tevékenységének eredményei.⁷⁹ Ha nem is egy céltudatosan tervezett monográfia

⁷⁵ *Limes* 2004. 3. és 4. szám.

⁷⁶ *Rubicon* 1993. 8–9. sz.

⁷⁷ *Rubicon* 2005. 2–3. sz.

⁷⁸ http://www.matarka.hu/f_leiras.php?fsz=35 (Letöltés: 2012. 07. 24.)

⁷⁹ Lásd a kötet Egy ellentmondásos kutatási program (rész)története. A Pécs története c. nagymonográfia megírásának legújabb kísérlete c. tanulmányát (79–114.).

előkészítéseként, da hasonlóan gazdag anyagot közölnek pl. a *Győri Tanulmányok* általában évenként megjelenő, gyakran tematikus kötetei.

A városmonográfiák előkészítésének fontos fázisát képezte a település történetét feldolgozó szakirodalom bibliográfiájának összeállítása, melyeket esetenként önálló kötetben adtak ki. E tekintetben is Budapesten született az első nagyszabású kezdeményezés az 1960-as években. A Berza László által szerkesztett, a város történetéről 1950-ig készült munkák adatait rendszerező öt tematikus kötethez még egy, a mutatókat közreadó társult.⁸⁰ Ennek folytatását képezte előbb a szintén Berza irányításával összeállított, s nyomtatott formában rendszertelenül, évenként megjelent sorozat,⁸¹ melynek továbbbélését a munkatársa, Sántháné Antal Sára szerkesztette elektronikus változat biztosítja.⁸² A városmonográfiák készítői közül másutt is többen követték a példát.⁸³

A fenti kiadványokban, illetve az ott közölt tanulmányokban az utóbbi másfél-két évtizedben egyre inkább érvényesülnek azok a társadalomtörténeti szempontok, illetve megközelítés, melyet Bácskai Vera, Vörös Károly, Gyáni Gábor, Benda Gyula és mások szorgalmaztak elméleti igényű, módszertani tematikájú írásaikban.

*

Ebből a megközelítésből értékelte néhány tanulmányában – az ilyen vállalkozásba kezdők számára megszívlelendő módon – Bácskai Vera és Gyáni Gábor a korábban született városbiográfiákat, általában a városbiográfiák helyét és szerepét, értelmezték elméleti igénnyel a város- és helytörténet viszonyát, s fogalmazták meg a városbiográfiákkal szemben támasztandó szakmai követelményeket.⁸⁴ Mindenekelőtt jelezni kell, hogy egyikük

⁸⁰ *Budapest történetének bibliográfiája*. Főszerk.: Zoltán József. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, Budapest, 1963–1974. Az egyes, Berza szerkesztette kötetek: *Általános rész. A legrégebbi időktől 1686-ig.* (1967, 630 p.); *1686–1950: Gazdaság* (1964, 639 p.); *1686–1950: Társadalom* (1965, 589 p.); *1686–1950: Kultúra* (1969, 572 p.); *1686–1950: Városleírás. Városépítés. Budapest egészségügye. Budapest fürdőváros* (1963, 616 + Mellékletek); *Mutatók*. Szerk.: Mentessné Rózsa Ilona, Fancsali Petronella, Hollósi Tiborné (1974, 368 p.).

⁸¹ *Budapest történetének bibliográfiája*. Főszerk.: Berza László, szerk.: Sántháné Antal Sára. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1983–1994.

⁸² *Budapest történetének bibliográfiája*. (CD-ROM) Főszerk.: Sántháné Antal Sára. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Arcanum Adatbázis, Budapest, 2001–.

⁸³ Lásd pl. Takács Miklós: *Szombathely bibliográfiája*. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, Szombathely, 1997. 663 p.; *Debrecen helytörténeti irodalma. Válogatott bibliográfia*. Összeáll., szerk.: Bényei Miklós. Kinizsi, Debrecen, 2002. 663 p.; Surján Miklós: *Pécs bibliográfiája 1960–2005*. Főmunkatárs: Kerekes Imre. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2008. 606 p.; Mátó Erzsébet: *Makó bibliográfiája*. Makó Város Önkormányzata, Makó, 1993. 52 p.

⁸⁴ Lásd: Bácskai: A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. i. m.; Uő.: A várostörténet újabb dilemmái. i. m.; Gyáni: Városbiográfia és mikrotörténet. i. m.; Uő.: Mai város-

sem tagadja a városbiográfiák létjogosultságát, de szükségesnek tartják a tradicionális megoldások kritikai elemzését, az új szemlélet és módszerek termékenyítő alkalmazását. Bácskai – hangsúlyozva, hogy a fent tárgyalt megközelítések egyikét sem tartja önmagában megoldásnak, s ezért a pluralitás híve a várostörténet-írásban – ezt így fogalmazta meg abban az összefüggésben, miként szolgálhatják eredményesen a reális országos történet írását a lokális munkák: „Csak a korszerű várostörténet szemléletét és módszereit alkalmazó, a helyi forrásanyag, a helyi tradíciók és sajátosságok alapos ismeretén alapuló városmonográfiák, várostörténetek sorozata erősítheti meg, vetheti el vagy módosíthatja, finomíthatja az összefoglaló munkák megállapításait. Csak így válhatnak a tervezett kötetek nemcsak a helytörténet értékes alkotásaivá, hanem a magyarországi várostörténet fellendítőivé és megújítóivá.”⁸⁵ Ennek érdekében foglalmazták meg kritikai észrevételeiket és javaslatukat.

1. Mindketten a hagyományos városbiográfiák hibájaként hangsúlyozták azok *tematikus jellegét* és *minden részletre kiterjedő* – s a lényeges és lényegtelen részleteket gyakran aránytalanul tárgyaló – *tartalmát*. S ami ezzel járt: „végigolvashatatlan” terjedelmét. Ennek következményeként a részletekben elveszett az adott település egyedisége, a város fejlődésének fő vonala, legfontosabb jellemzői. Pedig – hangsúlyozza Bácskai – „minden város egyedi univerzum, sajátos, belsőleg koherens társadalmi organizmus, olyan külön entitás, amelyet csak a maga egyedi minőségének ismeretében érthetünk meg”.⁸⁶ E hiányosságok kiküszöbölése érdekében javasolják a tematikus megközelítést, s a lényegi elemekre és folyamatokra korlátozódó összefoglalást.
2. Az adott város egyedi fejlődésének sajátosságai alapján kell alakítani a korszakhatárokat, a kronológiai tagolást.
3. Egy település története, jelentősége nem értelmezhető önmagában, meg kell határozni annak „koronként változó helyét a városhálózatban, a városi hierarchiában és a régió településhálózatában”,⁸⁷ s ennek érdekében ajánlatos alkalmazni a komparatiztikát.
4. Mindketten nélkülözhetetlennek tartják az interdiszciplináris megközelítést, a városokkal, falvakkal foglalkozó más tudományágak – földrajz, szociológia, statisztika, demográfia, építészet- és művészet-történet, várostervezés stb., a falusias települések esetében a néprajz – eredményeinek hasznosítását és módszereinek alkalmazását.
5. Bácskai a fenti követelmények érvényesítése érdekében javasolja, hogy a lényegre szorítkozó, rövid monografikus összefoglalókat

---

történet-írásunk... i. m. A szerzők e tárgykörben tett megállapításait összefoglalóan ismeretjük, ezért az alábbiakban csak az idézetek helyét jelöljük tételesen.

⁸⁵ Bácskai: A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. i. m. 14.

⁸⁶ Bácskai: A várostörténet újabb dilemmái. i. m. 15.

⁸⁷ Bácskai: A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. i. m. 13.

alaposan tervezett, jól átgondolt tematika és kronológia alapján írott tanulmányokkal alapozzák meg. Kívánatosnak tartja, hogy ezek tervezésénél prioritást élvezzen: a városiasság, a városi funkciók érvényesülésének, „a városi lét és életforma jellemzőinek” feltárása; „annak átgondolása, hogy mi teszi várossá a települést [...], mikor válik – funkcionálisan is – várossá”, s milyen gazdasági, társadalmi folyamatok hatására. E szempontoknak rendeli alá a városi társadalom vizsgálatát, s annak arányait, hangsúlyait is.⁸⁸

Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Kubinyi András mindössze 253 oldalas Budapest-története⁸⁹ arra szolgál mintául, hogy – Bácskai Vera idézett javaslatát megfogadva – megfelelő alapkutatásokra építve miként lehet tömören és problémacentrikusan, a fejlődési sajátosságokat kiemelve és a fő folyamatokat ábrázolva, röviden és olvasmányosan összefoglalni egy nagyváros történetét. Hasonló munkák – akár egy rövidebb történeti korszakot áttekintve – más városok esetében is születtek.⁹⁰

Az üzem- és intézménytörténetről

Az üzem- és intézménytörténetre áttérve mindenekelőtt azzal kell szembesülnünk, hogy az előzőeknél összetettebb problematikáról van szó. Már maga az *üzemtörténet* is számos gazdálkodó szervezettípust foglal magába: az ipari üzemektől a különböző mezőgazdasági üzemszervezeteken (nagybirtok, parasztbirtok, állami gazdaság, mezőgazdasági termelőszövetkezet), a pénzintézeteken, a biztosító társaságokon és a kereskedelmi vállalkozásokon, közlekedési vállalatokon át a különböző szolgáltató cégekig (szállodák, vendéglátóhelyek stb.). És akkor még nem esett szó a különböző típusú intézményekről, szervezetekről. Tömegével citálhatnánk az egyes egyetemek, főiskolák és főleg általános- és középiskolák történetét tárgyaló köteteket. Szép számmal születtek kórház- vagy színház-történeti feldolgozások, s egyesülettörténeti monográfiákra is van jó néhány példa. És a tematikus sor még folytatható. Mindezek áttekintésére nincs terünk, s kötetünk tartalma sem teszi indokolttá. Egy közölt kutatási program⁹¹ okán, csupán az üzem-történet-írással kapcsolatos néhány kérdésre térünk

⁸⁸ Uo. 11–12.

⁸⁹ Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest 2000.

⁹⁰ Lásd pl. a turkológusok által nagy elismeréssel fogadott munkát: Varga Szabolcs: *Írem kertje. Pécs története a hódoltság korában, 1526–1686*. Pécsi Hittudományi Főiskola – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2009. A könyv egy szerzői ívnyi terjedelmű rezüméje a kötetben törökül, önálló füzetben angolul és németül is megjelent.

⁹¹ Lásd: *Egy középvállalat az államszocializmus korában. (Szempontok egy üzem-történeti monográfiára elkészítésének megszervezéséhez)*. Kötetünkben: 131–142.

ki – lényegében a téma módszertani vonatkozásait tárgyaló szakmunkák áttekintésére szorítkozva.

Az üzemtörténet a gazdaságtörténet-írás egyik tematikai egységéből alakult és fejlődött önálló kutatási szakiránnyá. Ezt a folyamatot a várostörténetnél is erőteljesebben befolyásolta a társadalmi-politikai környezet. A dualizmus korában csupán néhány munka született, s alig szaporodott az üzemtörténeti kiadványok száma a két világháború között.⁹²

A második világháború utáni politikai változások alapvetően új feltételeket és igényeket teremtettek. A Magyar Dolgozók Pártjának kizárólagos hatalma a kultúra és a tudomány egészével együtt a történettudomány gleichschaltolását is eredményezte, ami ideológiai korlátok közé szorította a tudományágat, erősen beszűkítve a történészek mozgásterét. Ebből csak a kádári hatalomgyakorlás, illetve az MSZMP – a Rákosi-korszakénál liberálisabb – kultúrpolitikája jelentett kibontakozást az 1960-as évek elejétől, mindenekelőtt azáltal, hogy az ideológiai kötöttségek lazításával nagyobb teret biztosított a szakszerűség érvényesítésének.⁹³

A kommunista hatalom saját uralmát a munkásosztály hatalomgyakorlásaként, a Magyar Népköztársaságot pedig „a munkások és dolgozó parasztok állama”-ként definiálta. Ennek következtében megnőtt az igény a munkásmozgalom és a nagyüzemi munkásság tevékenysége keretében is szolgáló üzemek történetének feldolgozása iránt. Az előbbi önálló intézetet is kapott az 1948-ban létesített – kezdetben zömmel nem történész képzettségűek részvételével működő – Munkásmozgalmi Intézet révén.⁹⁴ E változások azt is eredményezték, hogy az üzemtörténet-írásban a gazdaságtörténeti szempontok rovására nagyobb teret nyert az ideológiai elvárásokat kielégítő munkásmozgalom-történeti megközelítés, illetve a rendszert magasztaló hangvétel.⁹⁵ Ezek az elvárások – jöllehet, egyre inkább csökkenő súllyal – a rendszerváltásig fennmaradtak. Az 1960-as évek előtt született, kevesebb mint száz gyártörténeti kiadvány (könyv, cikk, brosúra) között megjelent, egy-egy vállalat történetét feldolgozó könyvek és szaktanulmányok számát Hanák Péter 30–35-re becsülte.⁹⁶ Már a kezdeti időszakban is születtek azon-

⁹² Hanák Péter mindössze 23 munkát sorol fel, melyek között csupán 11 foglalkozik egy üzem vagy vállalat történetével – nem számítva ide az elsősorban művelődéstörténeti tartalmú nyomdatörténeti műveket. Uő.: *Az üzemtörténet kutatásának problémái*. In: *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk.: Incze Miklós. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1979. 67.

⁹³ Lásd Romsics Ignác: *Clio búvőleiben. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011. 356–422.

⁹⁴ Uo. 370–371.

⁹⁵ Kaposi Zoltán: *Az üzemtörténeti kutatások múltja és lehetséges eredményei. Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*. 2011. 4. sz. 3. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/kaposi-zoltan-az-uzemtoruteneti-kutatasok-multja-es-lehetseges-eredmenyei-02-04-03/> (2012. 10. 17.)

⁹⁶ Hanák: *Az üzemtörténet kutatásának problémái*. i. m. 54.

ban olyan munkák, melyekben felkészült történészek alapvetően a szakmai követelményeket érvényesítették, s inkább csak formálisan feleltek meg az ideológiai elvárásoknak.⁹⁷

Jelentős fordulat az 1960-as évek elejétől következett be, két vonatkozásban is. *Egyrészt*, az MSZMP által is szorgalmazva – az előző évtizedekhez képest – tömegesen jelentek meg különböző színvonalú, jelentős részben nem szaktörténészek által írt munkák. Az üzemtörténet-írás „mozgalommá” vált,⁹⁸ eleinte nem szakmai szervezetek irányításával, hanem politikai szervezetek, pl. a Hazafias Népfront égisze alatt.⁹⁹ *Másrészt*, a történész szakmai intézményekben és szervezetekben erőteljes törekvés mutatkozott arra, hogy – az országos történet pontosítása és árnyalása érdekében is – szakszerű munkák szülessenek e témakörben. Az ezt szolgáló gyakorlatot kettős hatás, s ennek megfelelően, sajátos kettősség jellemezte. A szervezeti megoldások és a tematika tekintetében elsősorban a munkásmozgalmi, s ennek megfelelően társadalom- és politikatörténeti megközelítésű szovjet mintát követték. A szakma ugyanakkor figyelt az e téren is kezdeményező nyugati történetírás eredményeire, s – jóllehet, erős ideológiai kritikát alkalmazva – hasznosítani is igyekezett annak tapasztalatait, eredményeit.¹⁰⁰ A politikai és szakmai elvárások közeledését segítette, hogy 1966-ban megszületett az MSZMP KB határozata az új gazdasági mechanizmus bevezetéséről, mely a korábbi voluntarista gazdaságpolitika helyett sokkal inkább számolt a gazdasági racionalitásokkal, s bővítette a vállalatok mozgásterét. Ezért az egyes üzemek történetének pontos feltárása, s mind a tőkés, mind a szocialista korszak tapasztalatainak reális értékelése (gazdaság)politikai érdek is volt. Mindernek eredményei 1967-től jelentkeztek.

A szakmai követelmények érvényre juttatását szolgálta a *Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának* megalakítása 1967-ben. A – változó intenzitással máig működő – szakosztály feladatának tekintette és tekinti „a tudományos megalapozottságú, rendszeres üzemtörténeti kutatások” támogatását. Igyekezett hozzáértő történészeket megnyerni a téma

⁹⁷ Az iparvállalatok tekintetében csupán a Pécsset (1955-től az MTA intézményeként) működő Dunántúli Tudományos Intézetben született munkákra utalva, lásd pl. Babics András: *A pécsvidéki kőszénbányászat története*. Közoktatási Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1952.; Uő.: *A komlói kőszénbányászat története (1812–1954)*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs, 1958; Ruzsás Lajos: *A pécsi Zsolnay-gyár története*. Művelt Nép, Budapest, 1954. A mezőgazdasági üzemtörténetek közül máig követhető mintaként emlegeti a szakirodalom Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* című monográfiáját (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957).

⁹⁸ Incze Miklós: Az üzemtörténetírás kapcsolata más történeti ágazatokkal és társadalomtudományokkal. In: *Az üzemtörténetírás kérdései*. i. m. 41.

⁹⁹ Incze Miklós: Bevezető. In: *Az üzemtörténetírás kérdései*. i. m. 16.; Molnár Béla: Üzemtörténet és népfrontmozgalom. In: uo. 29–38.

¹⁰⁰ Lásd Hanák: Az üzemtörténet kutatásának problémái. i. m. és Incze: Az üzemtörténetírás kapcsolata... i. m.

kutatására, a nem szakmabelieket pedig az elvi-módszertani kérdések tisztázásával és a szakmai ismeretek terjesztésével, szaklektorok felkérésével segítette. Jelentős szervezőmunkát végzett az anyagi háttér biztosítása érdekében az üzemek támogatásának szorgalmazásával és publikációs lehetőségek biztosításával.¹⁰¹ Ezt szolgálta a Szakosztály által 1969-től kiadott *Üzemtörténeti Füzetek*,¹⁰² melyet 1982-től 1991-ig az *Üzemtörténeti Értesítő* váltott fel. A kutatók munkáját segítő, tervszerű munka kezdődött módszertani kiadványok és kutatási segédletek elkészítése érdekében.¹⁰³

A szakmai követelmények érvényesítése szempontjából fordulatot jelentett Hanák Péter írása, melyet a *Századok* közölt 1968-ban.¹⁰⁴ Ezt követően több módszertani munka látott napvilágot a Társulat Üzemtörténeti szakosztályában folyó műhelymunka eredményeként.¹⁰⁵ Ezekből és a nemzetközi üzemtörténeti kongresszusokon – főként az 1972-ben Budapesten megrendezett második kongresszuson – elhangzott legfontosabb magyar előadások egy részéből szerkesztet kötet révén 1979-ben már tematikusan gazdag módszertani segédkönyvet is bocsátottak a kutatók rendelkezésére.¹⁰⁶ E kötetet épp úgy jellemezte a fent jelzett kettősség, mint magukat az üzemtörténeteket. Néhány vonatkozásban mégis érdemes kézbe venni a mai kutatóknak. Egyrészt azért, mert ennek ismeretében pontosabban értelmezhetik a korabeli üzemtörténeti munkákat, s alkalmazhatják velük kapcsolatban a forráskritikát. Másrészt azért, mert – lehántva róluk az ideológiai sallangokat – több tekintetben adnak ma is használható módszertani ismereteket, a kutatás és a tanulmányok megfogalmazása során megfontolásra érdemes szempontokat.

Ebben a vonatkozásban a kérdést átfogóan elemző Hanák Péter már idézett tanulmánya, valamint az ő felvetéseit hasznosító Incze Miklós előadása és részben Sárközi Zoltán írása érdemel figyelmet.¹⁰⁷ Gondolataik lényegét – rendszerezve – az alábbiakban foglalhatjuk össze.

¹⁰¹ Incze: Bevezető. i. m. 16.; A kezdeti időszakról lásd Szekeres József: A Szakosztály működése és kiadványai. In: uo. 257–267. A későbbiekben a szakosztály kiadványaiban viszsztatérően adtak áttekintést a megelőző években kifejtett tevékenységről és eredményeiről. Lásd még Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának tevékenységéről az *Üzemtörténeti Értesítő* valamennyi számában közölt beszámolókat.

¹⁰² Koroknai Ákos: Az Üzemtörténeti Füzetek. In: *Az üzemtörténetírás kérdései*. i. m. 269–271.

¹⁰³ Koroknai Ákos: Módszertani művek előkészítése és gyűjtések. In: *Uo.* i. m. 273–280.

¹⁰⁴ Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái. *Századok* 1968. 5–6. sz. 913–940.

¹⁰⁵ Az 1968–1988 között készült munkák bibliográfiáját lásd *Üzemtörténeti Értesítő*, 1989. 66–69.

¹⁰⁶ *Az üzemtörténetírás kérdései*. i. m.

¹⁰⁷ Hanák: Az üzemtörténet kutatásának problémái. i. m.; Incze: Az üzemtörténetírás kapcsolata... i. m.; Sárközi Zoltán: Hogyan írjunk üzemtörténetet. In: *Az üzemtörténetírás kérdései*. i. m. 89–104. A három tanulmány módszertani vonatkozású megállapításait összevontan ismertetjük az egyes részletekre vonatkozó tételes hivatkozások nélkül – csak az idézetek oldalszáma utalva.

1. Az üzemtörténet *komplex kutatási téma*: gazdaság-, társadalom-, életmód-, szervezet-, technika-, munkásmozgalom-történet stb. integrálódik benne, s a jogi keretek feltárása sem nélkülözhető. Egy-egy elem kiemelése, túlhangsúlyozása vagy éppen elhagyása révén torzképet alkothatunk az üzem fejlődéséről. Ebből több fontos módszertani követelmény következik.
  - a. Hanák kiemelte, hogy ezek nem vizsgálhatók egymástól függetlenül, mert „a legszorosabb kölcsönhatás áll fenn a műszaki fejlődés, a termelékenység, a jövedelmezőség és a bérszínvonal, a termelőeszközök jellege, korszerűsége, a tulajdonos üzletpolitikája, szociálpolitikája és a munkásmozgalom között”.¹⁰⁸ Azaz, az üzemtörténet *interdiszciplináris kutatást* igényel.
  - b. Az egyes részterületek vizsgálata pedig speciális ismereteket, képzettséget igényel. Ezért Hanák a siker feltételének tartotta a sokoldalúan képzett üzemtörténész specialisták képzését; másrészt mindhárom szerző egybehangzóan ajánlotta, hogy kutatócsoportok végezzék a munkát, melyben (gazdaság-, társadalom-, technika-)történészek mellett – kutatóként vagy szakértőként – műszaki szakember, szociológus és jogász (stb.) is részt vesz.
2. Az üzem *nem vizsgálható önmagában*, hisz több kisebb-nagyobb rendszer szerves része, s így többirányú kapcsolatrendszer befolyásolja kialakulását és fejlődését. A rész és egész viszonyának feltárása nélkül pedig nem értelmezhető reálisan az üzem helye és szerepe.
  - a. Az üzem mindenekelőtt egy gazdasági ágazat (az ipar – ezen belül is egy iparág, s az iparágon belül egy országos vagy multinacionális nagyvállalat –; a mezőgazdaság – ezen belül egy-egy üzemtípus: nagybirtok, állami gazdaság, termelőszövetkezet stb. –, a bankrendszer; a kereskedelem, a közlekedés, a szolgáltató szféra stb.) keretében működik. Ezért:
    - Az üzem jelentősége csak az *adott egészben elfoglalt helyének pontos meghatározása, a rendszer többi eleméhez viszonyított szerepének, súlyának* (adottságai, termékszerkezete, technikai színvonala, termelési volumene, termelékenysége, szakembergárdájának képzettsége, piaci részesedése stb.) *értékelése alapján határozható meg*. Annál is inkább, mert az ágazat, illetve a vállalat egészének jellemzői és lehetőségei döntően befolyásolják mozgásterét.
    - Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az üzemtörténeti kutatás jelentőségét épp az *egy-egy üzemek egyediségének bemutatása* adja, mely révén sajátos funkciót töltött be és színt jelentett az ágazat (vállalat) történetében. Ennek bemutatása

¹⁰⁸ Hanák: Az üzemtörténet kutatásának problémái. i. m. 60.

révén járulhat hozzá az üzemtörténész hiteles és árnyalt kép kialakításához az adott ágazat országos történetéről.¹⁰⁹ E fejlődési sajátosságoknak az adott üzem története kronológiai tagolásában is tükröződnie kell.

- E két szempont a vizsgált üzem feltételrendszere, működése, eredményei stb. valamennyi elemének az ágazat egészére érvényes jellemzőkkel és trendekkel, illetve a többi üzemmel történő egzakt összehasonlítás révén érvényesíthető – azaz: nélkülözhetetlenné teszi a *komparatiztika alkalmazását*. Hanák az üzem belső fejlődési trendjeinek pontos feltárása érdekében külön hangsúlyozza működése és helyzete egyes elemeinek időbeli – tehát az egyes fejlődési szakaszokra jellemző – összehasonlítását. S mindezt a kvantitatív módszerek alkalmazásával látja megvalósíthatónak.
- b. Minden üzem sok szállal kötődik a *telephelyéül szolgáló településhez és annak vonzáskörzetéhez*. Az adja gazdasági környezetét (nyersanyagbázis, beszállítók, piac stb.); infrastruktúrájának (energiaellátás, közművek stb.) kereteit; a munkaerőt stb. A városvezetés döntései így mindenkor befolyásolják az üzem fejlesztési lehetőségeit, miközben az üzem létrejötte és fejlesztése jelentősen hozzájárul(hat) a település gyarapodásához. Egy-egy vállalkozás – intézményként és/vagy tulajdonosai, vezetői, munkatársai révén – fontos szereplői, támogatói lehetnek a város társadalmi, kulturális és sportéletének – tisztségviselőként, szponzorként, egyesületek, közösségek tagjaiként stb.
- c. Nemcsak az üzem és a működési kereteit megszabó vállalat, hanem az egész gazdasági ágazat és az önkormányzatok lehetőségeit és mozgásterét is befolyásolja – közvetve vagy közvetlenül – az ország mindenkori politikai berendezkedése és az attól függő gazdaságpolitika.

E módszertani elvek – a komplexitás jegyében történő – érvényesítésének sikerét Hanák a következőkben látta: „A legsajátosabb történelmi feladat tehát [...] az, hogy a szerző a könnyebb megoldás: a technikatörténeti, gazdaságtörténeti, politikai, mozgalmi hosszmetsetek összeállítás helyett kikapintsa az alkotóelemek csomópontjait, kimutassa a nagy horderejű gyári, iparági, helyi és országos események keltette hullámok hatását az üzem életének minden területén, hogy *azt a valóságos történelmi láncolatot állítsa össze, amelynek szemeit csak a források szeszélye és a szubjektív szemlélet szakítja szét.*”¹¹⁰

¹⁰⁹ Hanák ennek kapcsán állapította meg: „Történeti típusalkotásunknak éppen az a gyengeje, hogy az általánosítás nem elegendő számú és nem eléggé konkrét feltárt egyedi jelenségen alapul.” Hanák: Az üzemtörténet kutatásának problémái. i. m. 62–63.

¹¹⁰ Uo. 61.

E szempontok szakszerű érvényesítésének lehetőségeiről és módjáról Hanák Péter (szerzőtársával) már évekkorábban követendő mintául szolgáló üzemtörténeti munkát is alkotott.¹¹¹ Az 1968-as, *Századokban* megjelent tanulmány 1979-ben közreadott változatához fűzött utószavában azonban rezignáltan kellett megállapítania, hogy a „jelentős mennyiségi növekedés, néhány kitűnő munka [...] a szervezeti és anyagi keretek jelentős kibővülése ellenére [...] a 12 év előtti elvárások és ajánlások jórészt nem teljesültek”. Elsősorban a komplex feldolgozási módszer hiányát, „a modern közgazdasági szempontok, kvantifikációs eljárások alkalmazásában és a társadalomtörténeti vizsgálatokban” tapasztalt visszaesést tette szóvá, amit azzal is magyarázott, hogy „a komplex metodológiának megfelelő sokoldalúan képzett történész, vagy az egymást kiegészítő szakemberekből álló *team* nem alakult ki”.¹¹²

A módszertani kötet további írásai egy-egy részkérdésben szolgálnak tanulságokkal, illetve hasznos tanácsokkal. Sárközi Zoltán az üzemtörténeti kutatás forrásbázisának (majdnem) teljes skálájáról,¹¹³ Jenei Károly a téma levéltári forrásairól,¹¹⁴ Szekeres József a hasznosítható kép- és hangdokumentumokról adott áttekintést.¹¹⁵ Makkai László és Károlyi Zsigmond a technikatörténet szerepéről, jelentőségéről és módszertani vonatkozásairól írt.¹¹⁶ Hasznos és fontos tematikai elemek kidolgozásának fontosságára hívja fel a figyelmet – módszertani javaslatokkal együtt – a cseh Otokar Kaňa (a vállalatok táj- és környezetalakító szerepe),¹¹⁷ Dömötör Ákos (a munkáséletmód kutatása),¹¹⁸ Székely Pál (a gazdaságot befolyásoló, szabályozó jogszabályok)¹¹⁹ és Ferber Katalin (a mérlegelemzés módszertani szerepe).¹²⁰ E téren – erős ideológiai torzításai ellenére – külön érdemes szólni Koroknai Ákos egyik tanulmányáról, melyben a hangsúlyozza a vállalkozók szerepének, szemé-

¹¹¹ Hanák Péter – Hanák Katalin: *A Magyar Pamutipar története. 1826–1962.* Budapest, 1964.

¹¹² Hanák: Az üzemtörténet kutatásának problémái. i. m. 65. A Hanák által sorolt hiányosságok tekintetében egy nagybirtok-történeti munka képez kivételt. Lásd Tóth Tibor: *A nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

¹¹³ Sárközi Zoltán: *Hogyan írjunk üzemtörténetet.* i. m. 92–98.

¹¹⁴ Jenei Károly: Az üzemtörténetírás tárgya és levéltári forrásai. In: *Az üzemtörténetírás kérdései.* i. m. 77–88.

¹¹⁵ Szekeres József: Üzemtörténetírás és jelenkorkutatás. Kép- és hangdokumentumok mint források. In: *Uo.* i. m. 105–111.

¹¹⁶ Makkai László: A magyarországi ipartörténeti kutatás problémái és feladatai. In: *Uo.*: 133–136.; Károlyi Zsigmond: Üzemtörténetírás és technikatörténet. In: *Uo.* 171–194.

¹¹⁷ Kaňa, Otokar: Az üzemtörténet a vállalatok táj- és környezetalakító szerepe szempontjából. In: *Uo.* 119–131.

¹¹⁸ Dömötör Ákos: Üzemtörténet és munkáséletmód-kutatás. In: *Uo.* 209–223.

¹¹⁹ Székely Pál: Az üzemtörténetírás és a jogszabályok gazdaságrendező szerepének kapcsolatai. In: *Uo.* 225–245.

¹²⁰ Ferber Katalin: A mérlegelemzés szerepe a tőkés vállalatok vagyoni helyzetének vizsgálatában. In: *Uo.* 247–256.

lyiségének fontosságát az üzemek történetében, s a kérdéskör vizsgálatához jól használható szempontokat ad.¹²¹ Lakatos Ernő egy sajátos üzemtípus, a termelészövetkezetek története kutatásának specialitásait vizsgálta.¹²²

A mai kutató munkájához is segítséget ad a könyv bibliográfiai függeléke, mely gazdag, tematikusan rendszerezett válogatást ad a témakör addig megjelent nyomtatott forrásaiból és szakirodalmából.¹²³ Ennek fontos kiegészítését jelenti Koroknai Ákos 1989-ben közölt bibliográfiája az Üzemtörténeti Szakosztály saját kiadványairól és a közreműködésével készült munkákról.¹²⁴ Az összeállítás az *Üzemtörténeti Értesítő* 1982 és 1988 közötti számainak tartalomjegyzékét is tartalmazza. Az *Értesítő* több számában közölték az egyes múzeumokban őrzött üzemtörténeti pályamunkák bibliográfiáját.¹²⁵

Az idézett kötetet követően az *Üzemtörténeti Értesítő* füzeteiben, a *Levéltári Szemlében*, a *Levéltári Közleményekben* és a *Technikatörténeti Szemlében* jelent meg néhány, módszertani szempontokat is felvető rövid írás. Majdnem a rendszerváltásig kellett várni egy újabb – Hanák Péter elvi és módszertani szempontjait követő, elsősorban praktikus tanácsokkal szolgáló – módszertani kiadványra. A Pest Megyei Levéltár hasznos vállalkozása keretében, egy sorozat elemeként jelent meg Horváth M. Ferenc módszertani útmutatója.¹²⁶

A korszak üzemtörténeti munkái kapcsán külön kell szólnunk a munkásmozgalom mint kutatási szempont kérdéséről. Annál is inkább, mert az ekkori módszertani tanulmányok között nincs olyan, mely ne hangsúlyozná annak fontosságát. Az ismertetett módszertani kötet szerkesztője, Incze Miklós ennek azzal is hangsúlyt kívánt adni, hogy első helyre sorolta az üzemtörténet és munkásmozgalom-történet kapcsolatát ideológiai szempontból vizsgáló írást,¹²⁷ pedig a maga tanulmányában ő is hibáztatta az

¹²¹ Koroknai Ákos: A magyarországi tőkés vállalkozók típusai. In: *Uo.* 137–170. E témakörben azonban kiváltképp indokolt az újabb megközelítésekre támaszkodni. (Lásd alább.)

¹²² Lakatos Ernő: A termelészövetkezetek történetének feldolgozásáról. In: *Uo.* 113–118.

¹²³ Tóth Róbert: A magyar üzemtörténeti irodalom válogatott bibliográfiája. In: *Uo.* 281–320.

¹²⁴ Koroknai Ákos: A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának saját kiadványai és a közreműködésével megjelent publikációk (1967–1989). *Üzemtörténeti Értesítő*, 1989. 59–69.

¹²⁵ Lásd *Üzemtörténeti Értesítő*, 1986. 47–53.; 1987. 42–56.; 1988. 52–55.; 1989. 51–58.

¹²⁶ Horváth M. Ferenc: *Hogyan írjam meg üzemem történetét? Útmutató. Pest Megyei Levéltári Füzetek 13.* Pest Megyei Levéltár, Budapest, 1987. A sorozat keretében más üzem- és intézménytípus történetének feldolgozásához is készítettek útmutatót. Szabó Attila: *Hogyan írjam meg termelészövetkezetem történetét? Útmutató. Pest Megyei Levéltári Füzetek 9.* Pest Megyei Levéltár, Budapest, 1985.; Kisfakudny Katalin: *Hogyan írjam meg iskolám történetét? Útmutató. Pest Megyei Levéltári Füzetek 12.* Pest Megyei Levéltár, Budapest, 1987. E sorozatban jelent meg egy, a falutörténet kutatását segítő munka is: Lakos János: *Hogyan írjam meg falum történetét? Útmutató. Pest Megyei Levéltári Füzetek 7.* 2. átd. kiadás. Pest Megyei Levéltár, Budapest, 1989.

¹²⁷ Vass Henrik: Üzemtörténet – munkásmozgalomtörténet – szocialista hazafiság. In: *Az üzemtörténetírás kérdései.* i. m. 19–28.

ilyen irányú egyoldalú megközelítést. E mellett Sipos Péter az országos munkásmozgalom-történet szempontjából kritikailag elemezte az addig született üzemtörténeti munkákat, s vetett fel egyúttal követendő szempontokat is.¹²⁸ E politikai indíttatású hangsúlyok érvényesülése miatt (is) illetik a témával ma foglalkozók jogos kritikával a pártállami időszakban megjelent üzemtörténeteket. A sommás elutasítást,¹²⁹ s főként e munkák ennek alapján történő figyelmen kívül hagyását mégsem tartjuk indokoltnak. Egyrészt azért, mert a munkásmozgalom (a szociáldemokrata szervezkedés, szakszervezetek stb.) a tőkés vállalatok üzemei életének is szerves részét képezték. Másrészt: a pártállami időszak tárgyalásakor az üzemi párt- és ifjúsági szervezet (MDP, MSZP – DISZ, KISZ), illetve a szakszervezet működésének alapos feltárása fontos adalékokkal szolgálhat a pártirányítás gyakorlatának pontos ismeretéhez, s ezzel árnyalt megítéléséhez. Többek között azáltal is, hogy a sajátosságok, az átlagostól eltérő egyedi jelenségek bemutatása révén arra is fény derülhet, mekkora mozgásteret volt az egyes szervezeteknek, vezetőknek az egyébként szoros és szigorú kötetmek alapján működő rendszerben. A korszak munkásmozgalom-történeti megközelítésű üzemtörténeti munkái – mint azt a kritikusok is konstatálják¹³⁰ – adatgazdagságuk révén, ideológiai töltetük ellenére is jól használható forrásbázis jelentenek a mai kutatók számára.

A módszertani munkákat pedig azért sem söpörhetjük félre ideologikus megfogalmazásaik miatt, mert ismeretük segíti a korabeli feldolgozások kritikai értékelését. Különös tekintettel arra, hogy az – idő előrehaladtával egyébként is mind kevésbé ideológiai meghatározottságú – tanulmányok mellőzésével olyan hiány keletkezne, melyet a politikai korlátoktól megszabadult történetírásunk még nem pótol. Pedig valóban nagy szükség lenne egy – az 1960–1980-as években felvetett, s máig érvényes szakmai szempontokat is felhasználó – az üzem- és intézménytörténet elveit és módszertanát a mai követelményeknek megfelelően prezentáló kézikönyvre.

*

A vázolt kutatómunka – ha a jelzett szemléleti torzulásokkal és módszertani hiányosságokkal is – eredményesen folyt a rendszerváltásig, amikor is két alapvető változás teremtett új helyzetet.

Egyrészt a gazdaság, s benne az üzemek átalakulásával, a tulajdonosi struktúra gyökeres megváltozásával, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok, továbbá számos bányá- és ipari vállalat megszűnésével megskadtak a korábbi kapcsolatok, s beszűkültek a kutatás anyagi lehetőségei.

¹²⁸ Sipos Péter: Üzemtörténet és munkásmozgalomtörténet. In: *Uo.* 193–207.

¹²⁹ Lásd pl. Kaposi: Az üzemtörténeti kutatások múltja... i. m. 3.

¹³⁰ *Uo.*

Ennek következtében az 1990-es években nem született érdemi üzemtörténeti mű. Az ezredfordulót követő időszak újabb pezsdülést eredményezett. A néhány tucatnyi monografikus igényű feldolgozás azonban egyrészt mennyiségi visszaesést jelentett az 1970–1980-as évekhez képest, másrészt ezekben sem – vagy csak kivételesen – érhető tetten a Hanák Péter által megfogalmazott módszertani követelmények érvényesítése.

A korszak termésének teljes áttekintésére nem vállalkozhatunk, csupán néhány szimptomatikus jelenségre hívjuk fel a figyelmet. Jellemző például, hogy az ekkor született kiadványok jelentős hányada megszűnt üzemek, vállalatok történetét dolgozta fel. Szemléletesen illusztrálja a helyzetet és a szerzők attitűdjét, hogy közülük többnek a címe kezdődik a „*Volt egyszer egy...*” fordulattal.¹³¹ Számos cikk, tanulmány látott napvilágot a megszűnt pécsi szénbányászat történetéről a *Pécsi Szemle* című folyóiratban, illetve tanulmánykötetekben.¹³² Egyetlen nagyobb szabású és szervezett – a diósgyőri vasgyár történetének feltárását célzó – kutatási projekt eredményei jelentek meg az utóbbi évtizedben.¹³³

A visszaesés egyik oka, hogy az új helyzetben minimálisra csökkent a vállalatok szponzorációs tevékenysége. Érvényes volt ez az új külföldi tulajdonosokra, illetve helyi képviselőikre is. Kivételek persze voltak, mint pl. az 1990-es évek közepén a pécsi Hauni Sopiana Gépgyár – kultúra és tudomány iránt érdeklődő – német igazgatója. A cége által átvett gyár fejlesztése érdekében is alaposan meg akarta ismerni annak történetét. Ezért kívánta azt feldolgoztatni, az üzem korai történetét tárgyaló kismonográfia¹³⁴ folytatásaként. E munka megtervezése érdekében született kötetünk *Egy közép vállalat az államszocializmus korában (Szempontok egy üzemtörténeti monográfia elkészítésének megszervezéséhez)* címmel közölt dokumentuma. A négyfős kutatócsoport végül nem valósíthatta meg tervét, mert a megrendelő – számunkra ismeretlen okból – elállt szándékától.

¹³¹ Lásd pl. Zoltánfi Zoltán: *Volt egyszer egy kábelgyár... A Szegedi Kábelgyár története alapításától bezárásáig, 1959–1998.* Szeged, 2009.; Andrassy Antal: *Volt egyszer egy erőmű... A Bakonyi Erőmű Zrt. inotai erőművének fél évszázados története és munkaoállalóinak visszaemlékezései.* Bakonyi Erőmű Zrt. Várpalota, 2009.; Kródi József: *Volt egyszer egy konzerogyár.* Jámbor Pál Társaság, Paks, 2011; *A Nagykőrösi Konzerogyár története. Volt egyszer egy konzerogyár...* Szerk.: Sasvári György. Régió Gate 2006 Lapkiadó, Nagykőrös, 2008.

¹³² Lásd pl. *Újabb emléklapok a pécsi bányászat történetéből.* Szerk.: Romváry Ferenc, Pécsi Szemle Alapítvány, Pécs, 2008.

¹³³ Lásd *Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez, 1770–1919.* Szerk.: Porkoláb László. Miskolc, 2003.; *A diósgyőri acélgyártás története a folytacélgyártás bevezetésétől napjainkig.* Szerk.: Dobrossy István, Sziklavári János. Miskolc, 2004.; Boros Árpád: *Események és tények a diósgyőri kohászat életéből, 1770–2003.* Miskolc, 2004.; Uő.: *A diósgyőri acélgyártás és energielátás története. 1770–2006.* Miskolc, 2007.; Uő.: *A diósgyőri kohászat karbantartásának története, 1770–2006.* Miskolc, 2007.; Uő.: *A diósgyőri kohászat Csavar- és Húzottáru Gyárának története, 1770–2007.* Miskolc, 2008.; *Tanulmányok a Diósgyőri Gépgyár történetéhez.* Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2009.

¹³⁴ Kopasz Gábor: *A pécsi Sopiana Gépgyár. 1865–1965.* Pécs, 1965.

A másik fontos változást a történettudomány átalakult, a politikai hatalomtól végképp függetlenné vált státusa jelentette. Ennek köszönhetően megszűnt a témakör politikatörténeti közelítése, s azt egyre inkább nem csak a gazdaságtörténet részeként értelmezték, hanem e szakág elméleti és módszertani szempontjai alapján közelítették meg. De csak részben. Miközben tovább folyt a korábbi gyakorlat, mely a fent felsorolt munkákat is jellemezte, néhányan elméleti írásokban felvetették, mások konkrét vállalat-történeti munkákban is érvényesíteni igyekeztek a gazdaságtörténet-írás új irányzatainak eredményeit. Kövér György mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a gazdaságtörténet szempontjából a Magyarországon elterjedt *üzemtörténet* helyett a *vállalattörténet* művelése lenne indokolt.¹³⁵ Ebben az institucionalista megközelítésben a vállalat szervezete, annak a piaci igényekre történő reagálása, az ezt szolgáló technikai-technológiai megújulás, s a mindezt biztosító tervezés, illetve az azt megvalósító vállalatvezetés került a figyelem középpontjába, háttérbe szorítva a klasszikus üzemtörténeti munkákban tárgyalt számos részkérdést. Ennek is volt következménye a mikrotörténeti és antropológiai szempontok alkalmazásának igénylése.¹³⁶ Kaposi Zoltán – a Hanák Péter által felvetett szempontok többségét a mai viszonyokra alkalmazva és az új gazdaságtörténet-írás szempontjait is szem előtt tartva – a gyakorlat szemszögéből adott áttekintést azokról a problémákról, lehetőségekről és korlátokról, melyekkel számolnia lehet/kell a mai kutatónak, ha üzemtörténettel kíván foglalkozni. Kérdésfeltevésai is fontos problémákra hívják fel az olvasó figyelmét.¹³⁷

A kérdéskör iránti érdeklődés csökkenését jelzi az is, hogy az idézett írások mellett – ellentétben a várostörténettel – folyóiratainkban elvétve jelenik meg olyan írás, mely a problematikát valamilyen szempontból érinti. Az üdítő kivételek közé tartozik a *Korall* tematikus száma, mely *Vállalkozók – Cégek – Piacok* címmel közölt tanulmányokat e részkérdésekről.¹³⁸ Egy-egy tanulmányt olvashatunk a *Múltunk*-ban.¹³⁹ A gazdaságtörténetnek azonban Magyarországon nincs a várostörténethez (*Urbs*) hasonló önálló periodikája, pedig ennek is volt hagyománya: a 19–20. század fordulóján jelent meg a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1894–1906).¹⁴⁰ Ezek a hiányok sürgetően vetik fel az új gazdaságtörténeti elméletek és módszerek alapján megfogal-

¹³⁵ Kövér György: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. In: Uő.: *A felhalmozás íve*. i. m. 372–374. Eredeti közlés: *Aetas*, 1999. 1–2. sz. http://www.aetas.hu/1999_1-2/1h-15.htm (2012. 09. 28.); Uő.: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. i. m. 292–294.

¹³⁶ Lásd Halmos Károly: „A nagyvállalkozás történeti elmélete”. A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall*, 14. 2003. December, 117–134.

¹³⁷ Kaposi Zoltán: Az üzemtörténeti kutatások múltja... i. m.

¹³⁸ *Korall* 14. (2003. December)

¹³⁹ Lásd pl. Kiss András: A Csepel Autógyár történetéből. *Múltunk*, 2007. 2. sz. 50–65.

¹⁴⁰ A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertórium (1894–1906) <http://mek.oszk.hu/05300/05341/05341.pdf> (2012. 09. 28.)

mazott módszertani segédletek összeállításának igényét, vagy ilyen tematikájú folyóirat, évkönyv megjelentetését.

Az intézménytörténet különböző elemeire nem térünk ki. Csak jelezzük, hogy a felsőoktatási intézmények, illetve az általános- és középiskolák történetével kapcsolatban is szép számmal születtek módszertani vagy módszertani utalásokat is tartalmazó munkák, s még több történeti feldolgozás. De arra is felhívjuk a figyelmet, hogy az üzemtörténet kapcsán ismertett módszertani megfontolások és megoldások – a tematika kívánta módosításokkal – nagyrészt figyelembe vehetők és alkalmazhatók a különböző típusú intézmények történetének feltárása során is.

* * *

Mindezek tükrében joggal vethető fel a kérdés: indokolt lehet-e alapvetően a városbiográfiák, illetve üzem-, intézménytörténetek kutatásának szervezését segítő programok, tematikák és azokkal kapcsolatos tapasztalatok közreadása? Részben olyanoké, melyek a citált kritikai észrevételek célpontjai is voltak. Úgy vélem, igen. S nem csak a Bácskai Vera által kívánatosnak tartott pluralitás miatt. *Egyrészt* azért, mert meg-megújuló igény van ilyen műfajú munkák megírására, megíratására – városokban és falvakban egyaránt. Miközben alig található olyan segédkönyv, mely a fent említetteken túl koncentráltabban segítené az erre irányuló munkát – különösen a nem hivatásos helytörténészek, a kezdő kutatók esetében. Kiváltképpen a programok, a kutatás menetének szervezése tekintetében. *Másrészt* alkalmazható lehet a néhány éve indult *nép- és honismereti tanárképzés* helytörténeti kutatással kapcsolatos kurzusain. Ezt a tárgy oktatása során szerzett tapasztalataink is igazolják. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy e tárgykörök a szakdolgozók kedvenc témái közé tartoznak a történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatók körében.

A szerző azonban azzal a figyelmeztetéssel adja kötetét az érdeklődő olvasó, azt saját munkájában felhasználni kívánó kutató, egyetemista kezébe, hogy önmagában nem ad „üdvös” megoldásokat. Elkerülhetetlen a gazdag város- és üzem-/intézménytörténeti irodalom – elméleti és módszertani munkák, valóban követhető/követendő mintául szolgáló monografikus feldolgozások – széleskörű ismerete. Az e tárgykörökbe tartozó opusok felsorolása is csak a lehetséges irányok jelzésére szolgál, hisz a listák csekély töredékét tartalmazzák annak a gazdag irodalomnak, mely mindenki rendelkezésére áll könyvek vagy tanulmányok formájában.

Az itt közölt kutatási tervek, tematikák nem az elkészítendő dolgozatok tartalmi kereteit kívánják megadni/korlátozni. Csupán arra hívják fel a figyelmet, milyen tematikus lehetőségek rejlenek egy hely- vagy intézménytörténeti kutatásban, illetve a városbiográfiák esetében milyen ismeretek módszeres felhalmozására van szükség akár ahhoz is, hogy a Bácskai

Vera által joggal felvetett igénynek – egy település fejlődési sajátosságait, a magyarországi településhálózatban elfoglalt helyét meghatározó – rövid, olvasmányos összefoglalás születhessen.

Abban a reményben adjuk közre a műfaji szempontból eltérő írásokat, dokumentumokat, hogy akár követhető mintákra, akár tanulságul szolgáló, elkerülendő hibákra lel bennük az olvasó, mindenképpen okulhat belőle saját munkája megtervezéséhez.